Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”

МАРІЯ БРУС

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV ст.

Теоретична й практична частини
I

Івано-Франківськ
2017

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0
Б89

Рекомендовано
до друку вченою радою факультету філології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 10 від 29 червня 2017 р.)

Рецензенти

Ґрещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пілецький Володимир Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Брус М. П.

Б89 Розвиток української мови в XI – XV ст. Теоретична й практична частини І. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2017. 80 с.

Посібник являє собою навчально-наукове видання. У ньому представлено навчальний (теоретичний і практичний) та науковий (хрестоматійний) матеріали з історії української мови XI – XV століть, яка становить основу вивчення фундаментальних і спеціальних навчальних історичних дисциплін у програмі підготовки спеціалістів із філології на базі вищих освітніх закладів.

Посібник складається з двох частин. Перша частина охопила теоретичний і практичний матеріали з історії української писемної мови XI – XV століть, змістом яких стало вивчення загальних процесів розвитку української літературної мови в XI – XV ст., історії становлення і функціонування ділового, літописного, світського і релігійного книгописання впродовж зазначеного періоду.

Посібник укладено для вивчення основних і додаткових навчальних дисциплін із історії української мови на філологічних спеціальностях вищих освітніх закладів, а також для учителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Період XI – XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За початок відліку давньоукраїнської мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській державі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як самостійної системи. Передумовами становлення української мови були впливи додержавних мовнотериторіальних ознак, старослов'янської мови, українського фольклору та київської суспільно-політичної мовної практики.

Важливість глибокого і ґрунтовного пізнання й засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI – XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. Метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових відомостей з історії української мови XI – XV ст., щоб дати студентам знання про загальні процеси розвитку давньоукраїнської мови, добитися правильного розуміння історії становлення й формування української мови, показати стан вивчення періоду XI – XV ст. у сучасній лінгвістиці.

Навчальний посібник складається з двох частин. У першій частині посібника теоретичний матеріал структуровано відповідно до стильових різновидів давньоукраїнської мови – ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного, з метою вивчення загальних процесів становлення і функціонування української літературної мови в XI – XV століттях. Практичний матеріал розмежовано на практичні завдання й тестові завдання для закріплення, повторення й перевірення засвоєних знань. У другій частині посібника подано вибрані праці з історії вивчення давньоукраїнської мови і книжкової спадщини XI – XV ст. загалом та з історії дослідження мови писемних пам'яток ділового, літописного, світсько-художнього і церковно-релігійного змісту (наукові праці представлено в повному або скороченому вигляді, зі збереженням мовних особливостей основного авторського тексту, без посилань, уточнень, пояснень та ін.).

Для впорядкування посібника без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ě], [е], [ь], [ä], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано літери *и, ѣ, е, ь, ꙗ, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я)*; для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н′], [р], [р′], [л], [л′], [б], [п], [д], [д′], [т], [т′], [г], [ґ], [з], [з′], [ж], [дж], [дз], [дз′], [к], [х], [с], [с′], [ш], [ч], [ц′], [ф] – літери *в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, г, ґ, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф,* а також *щ* – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й такі букви, як ѧ «юс малий», ѫ «юс великий», *ω* «омега», ѳ «фіта», ѯ «ксі», ѱ «псі», ѵ «іжиця», ȣ «оукъ», *є* «ѥстъ», йотовані ꙗ, ѩ, ѭ.

У кінці посібника вміщено списки історичних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням праць, що стосуються кожної окремої частини.

1. СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV СТОЛІТТЯХ

МЕТА. Ознайомлення з основними поняттями спеціальної навчальної дисципліни «Розвиток української мови в XI – XV століттях», з основними процесами формування й функціонування української мови в зазначений період, зі специфічними особливостями давньоукраїнської мови, з писемною традицією і книжною справою того часу.

ВСТУП. Складовою частиною і водночас початковим етапом вивчення загального курсу історії української літературної мови є українська мова XI – XV ст. У зв'язку з цим «Розвиток української мови в XI – XV століттях» може становити спеціальний курс вивчення історії української літературної мови. Період XI – XV ст. – це продовження розвитку власних писемних традицій, виникнення перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, становлення основних стилів української мови, поширення українських мовних явищ, завершення формування української мови як окремої системи. В українській мові XI – XV ст. простежувалося багато специфічних мовних ознак і процесів, зумовлених занепадом редукованих та іншими змінами, розвивалася і збагачувалася власна писемність, відбувалося книготворення по всій території України, особливо при монастирях. Жанрово-стильова різноманітність писемних творів засвідчувала формування ділового, літописного, світського й релігійного офіційного спілкування та живого мовлення в Київській феодальній державі.

ПЛАН

1. Основні поняття спеціального навчального курсу.
2. Історія української літературної мови XI – XV століть.
3. Специфічні ознаки української мови XI – XV століть.
4. Писемність і книжна творчість у Київській державі.
5. Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

ЗМІСТ

1. Основні поняття спеціального навчального курсу

Українська літературна мова XI – XV століть є складовою частиною і водночас початковим етапом вивчення загального курсу історії української літературної мови, бо з творенням писемного варіанта і писемних традицій української мови розвивалася і власна українська літературна мова, що впродовж XI – XV ст. набувала багатьох виразних специфічних ознак. Тому від курсу української літературної мови XI – XV ст. можна починати вивчення дисципліни «Історія української літературної мови».

Українська літературна мова XI – XV століть – це спеціальна наукова й навчальна дисципліна, що розкриває загальні процеси становлення й розвитку української мови XI – XV ст., показує формування всіх її стилів і жанрів, під упливом розвинутої тогочасної писемної традиції і живомовної практики.

Об'єктом навчального курсу стала українська літературна мова XI – XV століть, а *предметом навчальної дисципліни* – вивчення української мови XI – XV століть як окремої самобутньої літературної мови, із творенням та відображенням її писемних жанрово-стильових ознак і народнорозмовних рис.

Змістом спеціального курсу історії української літературної мови XI –XV століть стали кілька розділів. Зокрема, першим із них є вступний розділ *Становлення й функціонування української мови в XI – XV ст.*, де подано основні положення курсу, загальний аналіз розвитку української мови в XI – XV ст. Із метою розкриття жанрово-стильового розмаїття давньоукраїнської літературної мови йдуть розділи *Розвиток офіційно-ділового стилю української мови в XI – XV ст., Розвиток літописного стилю української мови в XI – XV ст., Розвиток світського стилю української мови в XI – XV ст., Розвиток релігійного стилю української мови в XI – XV ст.*

З предмета і змісту курсу української літературної мови XI – XV століть випливають такі завдання навчальної дисципліни:

– висвітлити історію розвитку української мови,специфічні мовні й стильові ознаки української літературної мови XI – XV ст.;

– розкрити процеси книготворення і книгописання того часу;

– розглянути становлення офіційного-ділового стилю і спілкування;

– простежити формування літописного стилю і книгописання;

– проаналізувати творення світського стилю і мовлення;

– звернути увагу на розвиток церковно-релігійного стилю;

– навчитися читати й аналізувати різностильові пам'ятки;

– простежити еволюцію кожного стилю давньоукраїнської мови;

– визначити закономірності розвитку давньоукраїнської літературної мови і тенденції, що відобразилися в подальшому її розвитку.

Значення курсу української літературної мови XI – XV століть полягає в тому, що він дає можливість ознайомитися з історією становлення й розвитку власної літературної мови в XI – XV ст., вивчити особливості й закономірності становлення і формування ділового, літописного, світського й релігійного книгописання та спілкування в XI – XV ст., простежити відображення українських мовних рис у різностильових писемних джерелах того часу, розкрити основні тенденції, що визначили подальший розвиток української літературної мови і сучасний її стан.

Курс української літературної мови XI – XV століть знаходиться в тісному зв'язку з лінгвістичними дисциплінами (історією української літературної мови, сучасною українською літературною мовою, українською діалектологією, із загальним мовознавством, славістикою та ін.) і з нелінгвістичними дисциплінами (українською літературою, українською історією, археологією, сфрагістикою, нумізматикою та ін.).

2. Історія української літературної мови XI – XV століть

Історія української мови бере початок від слов'янських діалектів праіндоєвропейської мови. Вивчення спільнослов'янської мовної єдності дало можливість ученим обґрунтувати постання української мови на праслов'янській основі й розвиток її специфічних рис після розпаду спільнослов'янської мовної сім'ї. Теорія походження української мови з праслов'янської мала місце в багатьох дослідженнях XIX й XX ст. (П. Житецького, О. Потебні, Ю. Шевельова, І. Огієнка, В. Німчука та ін.).

З часу свого становлення українська мова пройшла тривалий шлях розвитку. На сьогодні відомі неодноразові спроби періодизувати історію розвитку української мови. Напр., Ю. Шевельов запропонував виділяти такі етапи становлення української мови: протоукраїнський (до сер. XI ст.), давньоукраїнський (від сер. XI ст. до кінця XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (від поч. XV ст. до сер. XVI ст.), середньоукраїнський (від сер. XVI ст. до перших років XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (решта XVIII ст.), сучасний (від остан. років XVIII ст. і дотепер). Особливим у розвитку української мови є найбільш давній її писемний період, коли закладалися основи літературної мови, формувалися традиції, розвивалися різні стилі, і мова набувала системного характеру.

На період XI – XV ст. припало існування в Україні двох мов – церковнослов'янської і руської літературно-писемної мови, остання з яких розвивала офіційно-ділове спілкування та разом із живомовними рисами стала основою для формування тогочасної української літературної мови. Церковнослов'янська мова заступала руську в державному, культурному, релігійному житті і гальмувала її розвиток на живомовній основі. Значний потік народнорозмовних елементів до писемної мови XIV – XV ст. визначив тенденцію незворотного розвитку української мови на живій народній основі.

Для української мови XI – XV ст. стали періодом творення, розквіту й процвітання писемної української мови. У Київській державі цього часу вже розмовляли українською мовою, свідченням чого стало відображення українських рис у тогочасній писемності. За Ю. Шевельовим, цей етап закінчується XIV ст., але він тривав до XV ст., оскільки після князівських міжусобиць і монголо-татарської навали руська писемна мова не занепала, а продовжила розвиватися в умовах Великого князівства Литовського, аж до утвердження книжної староукраїнської мови, що констатують і найновіші наукові дослідження з історії української мови. Основні риси української мови як лінгвосистеми чітко виділялися в XI – XIII ст., однак всеохопного, системного характеру набули лише в XIV – XV ст., коли частішими й безперервними стали явища, започатковані в києворуський період, напр., перехід [ě] в незмінне [і] (*сніг*), перетворення звуків [о], [е] в новозакритих складах (*кунь, ніч*), злиття давніх звуків [и], [ы] у фонемі /и/ (*мир, сир*) тощо.

Первинною назвою української мови було найменування *руська мова*. Слово *русь* – спільнослов'янське утворення, що разом зі словом *чернь* виникло ще на стародавній слов'янській території. Первинно назва *Русь* позначала тільки землю полян, згодом – князівства Східної України, Київщини, Чернігівщини й Переяславщини, а пізніше – й інші землі, і як державно-політичний термін могла охоплювати всю територію тогочасної Київської держави, але як етнічне поняття довго стосувалася лише сучасної України. Слово *руський* у значенні "український" та інші пов'язані з ним етноніми (*русь, русин, русинський*) зберігалися довго і були характерними назвами українців.

Найменування *українська мова* стало вторинною назвою мови. Ця назва походить від слова *Україна,* яке мотивоване апелятивами *країна, україна,* в основі яких лежать давні корені *край, украй.* Від слов'янських слів *край, украй* за допомогою суфікса -*ін-а* утворилися слова *країна, україна,* що й дали початок назві держави *Україна.* У своєму становленні назва *Україна* зазнала зміни семантики від

первинного значення «крайня межівна земля», до «менша просторова одиниця, частина цілого» і «земля, край, держава».

Зафіксоване вперше в Іпатіївському списку “Повісті минулих літ” за 1187 р. слово *Україна* як назва Переяславської землі первинно позначало землі у (біля) краю тогочасної України-Русі, насамперед на її півдні, а згодом стало офіційною назвою Української (Козацької) держави, яка виникла на краю русько-українських земель (степовому пограниччі України-Русі), звідки назва *Україна* поширилася на решту її території.У період козацьких повстань та війн термін *Україна* почав уживатися на позначення наддніпрянських земель. Мова населення цієї території називалася *українською, руською* або *козацькою*, тоді як у західних українців мова називалася тільки *руською*. Назва *Україна* щодо Наддніпрянщини, а згодом і Слобожанщини вживалася до кінця XIX – поч. XX ст. А як офіційна назва держави закріпилися з часу виникнення Української Народної Республіки в 1918 році.

3. Специфічні ознаки української мови XI – XV століть

У розвитку фонетичної системи давньоукраїнської мови найбільш суттєвою зміною стала втрата голосних звуків [ь], [ъ]. Занепад [ь], [ъ] у слабких позиціях і вокалізація їх у сильних позиціях викликали різні звукові зміни в давній писемний період. Унаслідок зникнення слабких [ь], [ъ] перестав діяти закон відкритого складу, зменшилася й кількість складів у словах, напр.: *къ-ни-жь-ка > книж-ка.*

Із закриттям складів та скороченням їх кількості у словах вокалізм давньоукраїнської мови зазнав різних фонетичних змін: зменшення голосних звуків (*мѣ-дь – мідь*); вокалізації сильних і занепаду слабких [ь], [ъ]: *чьсть (честь) – чьту (чту)*; появи вставних звуків [о], [е]: *земль (земель) – земля (земля)*; переходу звуків [о], [е] в [і]: *осеньныи > осінній*; виникнення другого повноголосся: *зьрнъ > зерен*; переходу [рь], [ръ], [ль], [лъ] в [ри], [ли]: *трьвога > тривога.* Процес занепаду [ь], [ъ] спричинив різні фонетичні зміни і в консонантизмі давньоукраїнської мови: виникнення нових груп звуків: *метьла > мітла*; спрощення звуків: *поздьныи > пізній*; ускладнення: *зазърость > заздрість*; уподібнення: *житьє > життя*; розподібнення: *сълньчьникъ > соняшник*; палаталізацію: *дьнь > день*; депалаталізацію: *любовь > любов*; зміну звука [л]: *жилъ > жив.*

Пізнішими фонетичними змінами давньоукраїнської мови були: перехід звука [ě] в [і]: *гнѣздо > гніздо*; злиття звуків [и], [ы] в [и]: *сила > сила, дымъ > дим*; зближення звуків [е] з [и]: *препинити – припинити*; зближення звуків [о] з [у]: *жоравль – журавель*; перехід звука [е] в [о]: *жена > жона*; перехід звука [о] в [а]: *хозяинъ > хазяїн*; перехід звука [е] в [а]: *єлина >ялина*; занепад початкових звуків: *игра > гра*; виникнення приставних звуків: *огнь > вогонь*; ствердіння приголосних звуків перед [е], [и]: *миръ > мир*; ствердіння губних приголосних звуків: *память > пам’ять*; ствердіння шиплячих приголосних звуків: *кличь > клич*; ствердіння звука [р]: *горькыи > гіркий*; чергування звуків [у] з [в]: *учитель – вчитель.*

На південноруських землях упродовж XI – XV ст. формувалася власна українська лексика. Це були переважно слова народнорозмовного характеру, що засвідчували багатство тогочасної живомовної стихії, входження її до літературного вжитку і розвиток писемної української мови та ділового спілкування на базі живого розмовного мовлення. Специфічні українські слова представлені в межах

кожної частини мови, але найбільше їх серед повнозначних частин мови. І якщо в пам'ятках XI – XIII ст. вони були поодинокими, то в XIV – XV ст. стали більш продуктивними й частотними. Власне українськими новотворами того часу стали слова *повѣтриє, гаиворонъ, брунька, хмара, натина, галузь, пашьня, ярина, щѣлина, година, борошьно, полонина, гостиньць, спека* та інші, а запозиченнями – слова *виноградъ, стихия, тигръ, товаръ, євшанъ, борсукъ, субота, постъ, огурьць, кедръ, океанъ, китъ, ладанъ, канонъ, аиръ, фаръ, лимень* та інші.

Слова творилися різними способами у давньоукраїнський період. Основним із них був морфологічний, що мав такі різновиди: суфіксальний*: кънязь > кънягыня, кънига > кънижьныи, дымъ > дымити, добрыи > добре*; префіксальний*: дати > отъдати, мати > прамати, славьныи > преславьныи*; основоскладання*: Богородица, благодѣтель, золотовьрхыи, добросьрдьныи*; безафіксний*: написати > напись, съходити > съходъ, съмыслити >съмыслъ*; флексійний*: тьсть > тьща, кумъ > кума, сватъ > сваха, рабъ > раба, крутити >круча, садити >саджа, пасти >паша;* постфіксальний*: свѣтитися, женитися, миритися, начатися, жаловатися.* Малопродуктивними способами творення слів у давньоукраїнський період були морфолого-синтаксичний спосіб: *королева* (прикм.) > *королева* (ім.), *другыи* (числ.) > *другыи* (займ.), *десятина* (числ.) > *десятина* (ім.), *къто* (займ.) > *къто* (спол. сл.); лексико-синтаксичний спосіб: *шестьдесятъ, семьсътъ, заутра, сегодня, ничьто, тъгда, Володимиръ, Ярославъ, Остромиръ, Мстиславъ*; і лексико-семантичний спосіб: *хълмъ > Хълмъ, бродъ > Бродъ, русь > Русь.*

На морфологічному рівні слід відзначити, що категорії роду, числа, відмінка стали єдиними й автономними граматичними категоріями іменників української мови, що збереглися дотепер. Із розвитком категорії роду на українському ґрунті сформувалися чотири типи відмінювання іменників – за родовою ознакою. Із давніх типів відмінювання прикметників українська мова втратила парадигму коротких із рефлексами переважно їх називного відмінка в розмовному й художньому стилях та зберегла парадигму повних прикметників у стягненій формі, парадигму прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння, що склали основу сучасної категорії прикметників.

Займенники характеризувалися втратою багатьох слів (*овъ, сикъ, къи* тощо), переходом неособових до розряду особових (*онъ*), зміною фонетичного вигляду займенників (*вьсь, мои, нашь* тощо) або ще й морфологічного (*инъ, такъ, тъ, сь* тощо), а також формуванням нових займенників (*будь-який, декотрий* тощо). З використанням різних варіантних форм і нормуванням кожної відмінкової форми усталилася єдина система відмінювання неособових займенників.

Основними процесами в системі числівників української мови були занепад двоїни, формування нових відмінкових закінчень (*трьхъ, четырьхъ* тощо), виникнення числівників *сорокъ* і *девяносто,* злиття складених числівників із перетворенням першої частини на незмінювану, а другої на змінювану (*одинадцять, тридцять* тощо), становлення нових числових назв (дробових, збірних тощо).

Дієслово зберегло граматичні значення часу, виду, способу, стану. Граматичне значення часу представляли форми теперішнього часу, минулого часу (колишній активний дієприкметник на *-л* – залишок перфекта) і майбутнього часу. Розвиток форм майбутнього часу характеризувався усталенням особових форм

допоміжного дієслова *быти* в аналітичному різновиді на зразок *будеть (-тъ) жати,* перетворенням складеної форми на зразок *хвалити иму* в зрощення й поширенням префіксальних дієслів.

Становлення парадигми відмінювання дієприкметників збіглося з еволюцією прикметникової. З неї випало відмінювання давніх нечленних, великої кількості членних і збереглося відмінювання дієприкметників на *-н- (-ан-, -ен-),* меншою мірою на *-т-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-).* Сучасна парадигма дієприкметників відображає розрізнення родових форм в однині, форми множини, стану й часу дієприкметників членної стягненої форми.

З давньоукраїнського періоду, крім супіна, збереглися три незмінні форми дієслова: інфінітив, дієприслівник і безособові форми на *-но, -то.* Репрезентантами інфінітива є афікс *-ти (-ть),* а в діалектах ще й *-чи* (*печи, беречи, стеречи*), показниками дієприслівника стали афікси *-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши,* а безособових форм – афікси *-но, -то.*

На синтаксичному рівні речення давньоукраїнської мови поділялися за структурою на прості і складні, поширені й непоширені, повні й неповні. Прості речення були односкладними, двоскладними й ускладненими, напр.: *При старыхъ молчати, прємудрыхъ слушати, старѢйшимъ покорѢтися*(ПВМ, 4); *Многажды безнарядіемъ полци погибають* (СДЗ, 18); *Воєваша ятвязѣ около Охожѣ и Бусовна, всю страну ту плѣниша, и єщє бо Холму нє поставлєну бывъшю Даниломъ* (ГВЛ, 106). Складні реченні розмежовувалися на безсполучникові, складносурядні та складнопідрядні: *Богат возглаголеть – вси молчат и вознесут слово его до облакъ* (СДЗ, 11); *пшеница бо много мучима чистъ хлѣбъ являеть, а в печали обрѣтаеть человѣкъ умъ свръшенъ* (СДЗ, 13); *Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако и человѣкъ, приемля многия бѣды* (СДЗ, 12).

4. Писемність і книжна творчість у Київській державі

Українська писемність сягає своїм корінням глибоких доісторичних часів, тому в історії її розвитку слід виділяти додержавний і державний періоди. Додержавний осмислений на сьогодні як час зародження, формування й актуалізації писемного способу вираження думок, як внутрішній етап розвитку східнослов’янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя, а державний – як подальше вдосконалення писемної системи на основі кириличної графіки. Тому з поширенням християнської віри в Київській Русі та з потребою в перекладі церковних книг слов’янською мовою слід пов’язувати продовження власних давніх писемних традицій і використання удосконаленої, пристосованої до слов’янської мови системи кириличного письма.

Письмо мусило існувати ще в додержавний період, адже зародження й розвиток Київської держави в усіх її сферах (церковно-релігійній, економічній, політичній) не могли обійтися без документального оформлення. До того ж, Київська Русь постійно контактувала з іншими країнами, зокрема з Візантією, Хозарською державою, скандинавськими народами, західноєвропейськими державами. Сучасні мовознавці доводять, що східні слов’яни ще в додержавний період знали глаголицю і були обізнані з латинською й грецькою графікою.

Підтвердженням існування писемності на східнослов’янському ґрунті в додержавний період є блискуча техніка оформлення давніх рукописів XI ст. як наслідок довготривалих традицій у книжковій справі; легке пристосування кириличної азбуки до передання слов’янського мовлення завдяки досвіду використання грецького алфавіту в писемній практиці слов’ян; збереження донині договорів руських князів із греками як відображення набутих у X ст. навичок складання писемних документів; відомості грецького рукопису “Житіє Костянтина Філософа” про те, що під час подорожі до хозар у 860 р., перебуваючи в Криму, у м. Корсуні (Херсонесі), Костянтин знайшов Євангеліє і Псалтир, написані руськими буквами, а також людину, яка знала руську мову.

Основу східнослов’янського письма склала кирилиця, названа на честь просвітителя, творця й упорядника азбуки Кирила (у світському житті Костянтина). Давня кирилиця охоплювала 24 літери грецького уставу (**а, в, г, д, є, ꙁ , н, і, к, л, м, N, о, п, р, с, т, ф, х, ω,ѱ**, ѳ, ѯ, ѵ) та дещо меншу кількість букв для позначення специфічних слов’янських звуків (**б, ж, ѕ, ч, Y, ш, ъ, ь, ꙑ**, **ѣ**, **ѧ**, **ѫ**, щ, ѥ, ꙗ, ѩ, ѭ, **оу, ю**), але точний склад первинної кирилиці не відомий. Деякі літери для позначення слов’янських звуків були взяті з інших писемних систем (**ц** – з єврейської, **ч, ш** – з глаголиці), утворені шляхом видозміни грецьких букв (**б, ѧ, ѫ**) або сполучення кириличних літер (**щ, ъ, ь, Ѣ**, **ꙑ**, **ѥ, ꙗ, ѩ, ѭ, ю** тощо).

У державний період кириличне письмо пройшло кілька етапів розвитку. Першим різновидом був устав (XI – XIV ст.) – урочисте письмо з прямими, старанно намальованими літерами. З XIV ст. поширився півустав, де букви були малі, порівняно з уставом, не завжди прямі, однакові, часто похилені вправо. З XIV ст. почав використовуватися і скоропис, розрахований на швидке писання, а не на збереження геометричності й краси літер. Півустав став основою шрифтів, якими друкувалися книги в період запровадження гражданки, і функціонує дотепер.

Давньоукраїнське книгописання почало розвиватися з XI ст. Зокрема, при Софійському соборі ще з першої половини XI ст. діяв добре обладнаний, забезпечений необхідним корпусом книг, а також кваліфікованими писарями й художниками, великокняжий скрипторій, з якого вийшли найцінніші пам’ятки руської писемності. Книжкова справа була добре налагоджена і в Києво-Печерському монастирі, особливо після запровадження в ньому 1068 р. Студитського статуту, що зобов’язував ченців підвищувати рівень богословської освіти, читати й переписувати книги. Виготовлення книг здійснювалося артільним способом. В XI ст. книги переписувалися ще в Георгієвському, Ірининському, Видубицькому та інших київських монастирях і в Десятинній церкві.

Доля київської книжної спадщини була лихою. Ще до татарського погрому через багаторічну міжусобну боротьбу за київський великокняжий престол вона зазнала розорення і пограбування. Так, у 1155 р. А. Боголюбський вивіз із Києва багато книг, що започаткували збірку рукописів у місті Володимирі на Клязмі при Успенській церкві. До цієї збірки у 1168 р. було долучено книги, привезені з Києва після походу старшого сина князя Андрія – Мстислава. Книги вивозилися з Києва й пізніше, інколи для переписування, але часто не поверталися. Загалом до періоду XI ст. і рубежу XI – XII ст. учені відносять тринадцять південноруських пам’яток книжкового мистецтва.

У XII ст. межі південноруського рукописного мистецтва значно розширилися. Інтенсивного розвитку набуло книгописання в західному регіоні Південної Русі – на території Галицького і Волинського князівств, де при монастирях, єпископських кафедрах, князівських дворах здійснювалося переписування книг, перекладання їх з інших мов, а також літописання. До книг XII ст. і рубежу XII – XIII ст. вчені відносять 28 пам’яток – 18 манускриптів повного обсягу або у фрагментах понад 10 аркушів та 10 окремих уривків по одному-два аркуші.

XIII ст. було важким для Київської держави, через татаро-монгольске нашестя та князівські міжусобиці. Однак, незважаючи на складні обставини, у цей період простежувався значний розвиток книжкової справи, особливо на Волині і в Галичині, де були сприятливіші умови для книгописання і книгозберігання, ніж на постійно спустошуваних землях. На думку вчених, до південноруського регіону слід віднести тільки 18 кодексів повного обсягу або у фрагментах понад 10 аркушів і 32 дрібні уриви, здебільшого в один-два аркуші.

У XIV ст. розвиток писемності й книжкової справи став важливим чинником у процесі консолідації української народності. Подальшого розвитку набували традиційні принципи й засоби художнього оформлення української рукописної книги, започатковані раніше. З кінця XIII ст. і в XIV ст. книги стали виготовляти на папері, але рукописні книги творили на пергаменті. До пам’яток XIV ст. і рубежу XIV–XV ст. віднесено 16 кодексів обсягом не менше 10 аркушів і 35 дрібних уривків, переважно в один-два аркуші.

У XV ст. центри книгописання формувалися та розвивалися на сході й заході України, особливо при монастирях (Печерському, Михайлівському в Києві, Онуфріївському у Львові, Дубнівському, Мукачівському та інших). З переходом від пергаменту до паперу відчутно збільшилася кількість писемної літератури, розширилася тематика української книги, ровинулася актова писемність, діловедення і листування. З XV ст. збереглося майже вдвічі більше книг, ніж із попередніх чотирьох узятих разом століть.

5. Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

Історія української мови XI – XV ст.постає у всій виразності й неповторності під час вивчення обширної історичної та наукової джерельної бази. До її історичних джерел належать зразки живого розмовного мовлення, свідчення споріднених і неспоріднених мов, давні писемні пам’ятки.

Українська писемна мова розвивалася в тісному сплетінні з живим народним мовленням. Особливості мовнотериторіальних одиниць додержавного періоду лягли в основу української мови і в подальшому поповнювали її новими явищами. Так, жива народна мова засвідчує походження звука [і] в словах на зразок *біль, сіль, кінь; шість, сім, сільський; ліс, сніг, вітер* іншими формами або спорідненими словами, зокрема з [о] (*болі, солі, коня*), з [е] (*шести, семи, села*), з [ě], що перейшов у незмінне [і] (*ліси, сніжний, вітерець*). Давні присвійні прикметники на *-ль* народна мова відображає сьогодні переважно в назвах населених пунктів на зразок *Любомль, Путивль, Теребовля.*

Становлення української писемної мови XI – XV ст. відбувалося і в нерозривному зв’язку з різними слов’янськими та неслов’янськими мовами. Так, у з’ясуванні походження українського [и] допоміжними можуть бути факти російської мови, де зберігається розрізнення [ы] та [и], тоді як в українській давні [ы] та [и] злилися в одному звукові [и]. Як свідчення іншомовних джерел можуть виступати лексичні запозичення з різних мов, і, навпаки. Так, засвоєні в IX ст. діалектами слова *варѧгъ, оугъри* (сканд. *varingr, ungari*) з носовими [ę], [ǫ] були доказом наявності ще в той час цих звуків.

Цінним джерелом вивчення історії мови є писемні твори. Пам’ятками XI – XV ст. є твори світської тематики (*“Ізборник Святослава” 1073 р., “Слово о полку Ігоревім” XII ст., “Повчання дітям Володимира Мономаха” XII ст.* й ін.), ділового змісту *(“Руська правда” XI ст., “Грамоти XIV ст.”, “Українські грамоти XV ст.”*й ін.*)*, літописного спрямування *(“Повість минулих літ” XII ст., Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст.* й ін.*)*, церковно-релігійного характеру *(Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Луцьке Євангеліє XIV ст.* й ін.*)*. Сьогодні найбільш повним і багатим є хрестоматійне опрацювання давніх писемних пам’яток у праці *Василя Німчука “Історія української мови: Хрестоматія XI – XIII ст. ”* (Житомир, 2015).

Значну вагу для дослідження української мови XI – XV ст. становлять і наукові джерела (навчальні видання, монографічні роботи, публікації пам’яток, лексикографічні праці). Період XI – XV ст. в розвитку української мови висвітлюють підручники й посібники *Русанівського В. М. “Історія української літературної мови”* (К., 2001), *Ніки О. І. “Історія української літературної мови”* (К., 2014), *Брус М. П. “Українська мова XI – XV століть”* (Івано-Франківськ, 2015 р.) та ін.; монографії *Царука О. “Українська мова серед інших слов’янських : етнологічні та граматичні параметри”* (Дніпропетровськ, 1998), *Шевельова Ю. Історична фонологія української мови”* (Харків, 2002), *Шевельова Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.)”* (К., 2012) й ін.

Дослідженню української мови XI – XV ст. сприяють видання й аналіз давніх писемних пам’яток. На сьогодні відомі такі публікації пам’яток XI – XV ст., як *“Євсевієвє Євангеліє1283 р.” за ред. В. В. Німчука* (Київ, 2001 р.),*“Галицько-Волинський літопис” за ред. М. Ф. Котляра* (Київ, 2002 р.), *“Луцьке Євангеліє XIV століття”* (Київ, 2011 р.),*“Добрилове Євангеліє 1164 р.” за ред. В. В. Німчука* (Львів, 2012 р.), *“Історія української мови: Хрестоматія XI – XIII ст.” Василя Німчука* (Житомир, 2015 р.) та ін.

Лексичне опрацювання пам’яток XI – XV ст. відображають праці *“Етимологічний словник української мови” у 7 т. за ред. О. С. Мельничука та ін.* (Київ, 1982-2012), *“Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)” в 10-ти т.* (Москва, 1988-2008 рр.),*“Словарь древнерусского языка: репринтное издание” в 3-х т. І. І. Срезневського* (Москва, 1989 р.),*“Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” в 2-х т. за ред. Д. Г. Гринчишина, Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького* (Київ, 1977, 1978 рр.).

Список літератури

1.Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те вид. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. 154 с.

2.Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: "Тіповіт", 2015. 400 с.

3.Житецький П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. Вибрані праці. Філологія / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: "Наукова думка", 1987. С. 287–300.

4.Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

5.Ніка О. І. Історія української літературної мови: посібник. 2-ге вид., доп. і перероблене. К.: "Освіта України", 2014. 336 с.

6.Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

7.Німчук В. Історія української мови : Хрестоматія X – XIII ст. Київ–Житомир: "Полісся", 2015. 352 с.

8.Німчук В. В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3-х т.* / відп. ред. Г. А. Скрипник. К.: "Наукова думка", 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

9.Огієнко І. Історія української літературної мови. К.: "Либідь", 1995. 296 с.

10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. К.: "АртЕк", 2001. 392 с.

11. Скляренко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г. П. Півторак. К.: "Довіра", 2006. 97 с.

12. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

13. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія / відп. ред. А. М. Поповський. Дніпропетровськ: "Наука і освіта", 1998. 324 с.

14. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка ; редактор Л. Ушкалов. Харків: "Акта", 2002. 1056 с.

Запитання

1. Суть, зміст і структура курсу «Розвиток української мови в XI – XV ст.».
2. Мета, завдання і значення спеціальної навчальної дисципліни.
3. Характерні риси української літературної мови XI – XV ст.
4. Специфічні ознаки української писемної мови XI – XV ст.
5. Поняття *руська мова* й *українська мова* в історичному вимірі.
6. Писемність і книжність у Київській феодальній державі.
7. Стильова диференціація давньоукраїнської літературної мови.
8. Писемна спадщина давньої української літературної мови.
9. Основні лексикографічні праці з історії давньоукраїнської мови.
10. Наукова база вивчення історії української мови XI – XV ст.

2. РОЗВИТОК ДІЛОВОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з діловим книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками офіційно-ділового спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток ділового й правового характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в давньоукраїнських творах. Простеження еволюційних змін у становленні офіційно-ділового стилю сучасної української літературної мови.

ВСТУП. Ділове книгописання – один із найбільш поширених різновидів книжкової справи й творчості давньоукраїнського періоду, який відображав елементи тогочасного офіційного мовлення й спілкування в князівській феодальній Київській державі і водночас засвідчував початок розвитку перших жанрів сучасного офіційно-ділового стилю – ділового листування й урядового управління. Перші зразки цього стилю сягають ще додержавних часів – періоду спілкування київських князів із правителями тогочасних держав, країн і міст, зокрема *Договори Русі* з греками, різні написи, документи, які збереглися фрагментарно. А першими великими взірцями офіційно-ділового спілкування в умовах існування Київської держави стала *Руська Правда XI ст.* і наступні її редакції. З давньоукраїнського періоду збереглося ще багато написів, грамот, уставів. У ділових пам'ятках відобразилися великою мірою риси власної літературно-писемної мови – давньоукраїнської, а також риси тогочасної церковнослов'янської мови. На тлі ж усієї книжної писемності Київської держави ділове книгописання можна вважати найбільш цінним джерелом вивчення давньоукраїнської мови за різними її ознаками, оскільки в ділових пам'ятках найбільшою мірою втілилися і збереглися специфічні українські мовні зміни.

ПЛАН

1. Особливості ділового книгописання в давньоукраїнський період.
2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю.
3. Мовні й стильові ознаки давніх офіційно-ділових творів.
4. Еволюція давнього ділового книгописання.

ЗМІСТ

1. Особливості ділового книгописання в давньоукраїнський період

Розвиток ділового спілкування і ділового стилю в цілому слід вести ще від додержавного періоду, оскільки київські князі підтримували різні дипломатичні, політичні й інші відносини з багатьма країнами, ще до виникнення власної феодальної держави. Отож первинними жанровими різновидами ділового стилю можна вважати офіційне листування й урядове управління (листи, грамоти, договори тощо). Однак додержавні документи (угоди, договори й інше) руських князів із різними державами не збереглися дотепер, тому особливості ділового спілкування на київських землях у додержавний період можна простежувати тільки на основі тих актів і документів, що складалися уже в писемний давньоукраїнський період. А першими великими свідченнями ділового життя в Київській державі були зібрання й упорядкування законодавчих норм і правил.

У 1015-1016 роках було укладено перший звід руських законів – *Правду Ярослава* (*Руську правду*). Первинний вигляд її являв собою 18 статей з

правовими нормами, що регулювали стосунки між князем, дружиною та людністю. Нею встановлювалися вини (штрафи) за вчинені злочини. А в 1072 р. було укладено вже нову редакцію зводу давньоруських законів – *Правду Ярославичів*. До цієї редакції увійшли норми кримінального, цивільного та процесуального права, що регулювали стосунки й відносини між різними групами давньоруського суспільства. У XII ст. побачила світ нова редакція *Поширеної Руської Правди* (1120-1130 рр.) – найповніший звід правових норм, що регулювали стосунки між соціальними групами руського суспільства.

На XIV – XV ст. припало творення спільної українсько-білоруської книжної мови, що фактично була державною мовою та мовою правничих документів у Великому князівстві Литовському. У 1347 р. король Казимир III видав руською мовою *Вислицький статут*, що був першим повним записом польського звичаєвого права. У 1468 р. великий князь литовський і польський король Казимир Ягайло (Казимир IV) видав *Судебник* українсько-білоруською літературною мовою. *Судебник* і *Руську правду* було використано під час складання Литовських статутів.

Унаслідок виникнення й поширення всією територією України і поза її межами урядових канцелярій поширилося документописання, яке отримало назву *актової документації*, а його мова – назву *актова мова*. Документописання добре розвинулося в Галицько-Волинському князівстві, яке перебувало в близькому контактуванні з Мазовецьким і Краківським князівствами, Чехією, Угорщиною, а також із Болгарією, Сербією, Візантією. Інтегрованості Галицько-Волинського князівства в загальноєвропейські процеси сприяли його географічне положення, шлюбні зв'язки князівських дворів, контакти міського населення з представниками угорських, німецьких, польських та інших європейських міст.

Документальна спадщина Київської держави невелика, попри те, що писемні договори з греками відомі з X ст., удільні князівства набули могутнього розвитку, досягнуто значних успіхів у книгописанні, суспільно-політичному, економічному й культурному житті. А власні оригінальні документи були поодинокими в X–XIII ст., аж до першої половини XIV ст. Причини фрагментарності ранньосередньовічної документальної спадщини зумовлювалися специфікою правових відносин в XI–XIII ст. та пізніших століттях. Документи використовувалися не в усіх сферах і випадках, функціонували переважно для узаконення державних заходів князя і двору, воєводи й старости. Приватні листи й акти не облікувалися. Правові відносини князівства, що будувалися на звичаєвому праві, не в усіх справах визнавали доказову силу документа, принаймні до середини XIII ст.

Написання документів у Київській державі, а далі в Галицько-Волинському князівстві пояснюється і тогочасною історичною ситуацією. Зокрема, на галицько-волинських землях у XIII – на початку XIV ст. зберігалася ще давня візантійська традиція творення документалістики зі всіма її перевагами та видами у способі викладу змісту й оформлення, і водночас відчутним ставав вплив Заходу, отож у другій половині XIII ст. інститут галицько-волинського документа зазнав зіткнення східної і західної писемних шкіл. Від початку XIV ст. досить значними стали впливи західних форм документа та інтенсивне проникнення латинської мови в дипломатику галицько-волинських земель.

На сьогодні великою мірою досліджена й опрацьована історія документалістики XI–XV ст. Зокрема, у XX ст. опублікована *Руська Правда XI ст.* у трьох частинах під назвами «Правда русская. I. Тексты» (М.–Л., 1940), «Правда русская. II. Комментарии» (М.–Л., 1947), «Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов» (М., 1963). Із серії “Пам’ятки української мови” видано «Грамоти XIV ст.» з упорядкуванням М. М. Пещак (К., 1974), де представлено грамоти з різних куточків руських, литовських та інших земель, а також«Українські грамоти XV ст.» з упорядкуванням В. М. Русанівського (К., 1965), де грамоти поділено за регіонами – Центральна Україна, Західне Полісся, Галичина, Молдова і Закарпаття. Документалістика галицько-волинських земель знайшла відображення в монографії О. Купчинського «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти» (Львів, 2004), зокрема автентичні акти й документи, збережені в оригіналах і списках оригіналів, акти й документи, реконструйовані з літописів, літописців і богослужбової літератури, неавтентичні акти й документи, згадки про акти й документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. у тогочасних і пізніших документальних пам’ятках. Найновішим дослідженням з історії української мови є «Хрестоматія X – XIII ст.» В. В. Німчука (Київ–Житомир, 2015), де знайшли відображення зразки численних написів, а також багатьох документів вказаного періоду, що стали яскравим відображенням тогочасного ділового спілкування і цінними пам’ятками для вивчення давньої ділової мови.

2. Давньоукраїнські писемні пам’ятки офіційно-ділового змісту

Найбільшою давньоукраїнською пам’яткою ділового характеру є *Руська Правда* – зібрання законодавчих актів Київської держави. До неї увійшли такі частини: *Правда князя Ярослава Мудрого, Правда його синів – Ярославичів, Устав Володимира Мономаха*. Дослідники виділяють три редакції *Руської Правди*: коротку, широку, скорочену. Дотепер немає одностайності щодо виникнення кожної з них, співвідношення між ними.

До сьогодні збереглося понад 110 списків *Руської Правди*. Найдавніший список Широкої редакції міститься у Новгородській кормчій 1282 р., яка зберігається в Російському музеї Москви (шифр: Син. 132). Відома публікація *Руської Правди* Ю. Ф. Карського в книзі «Русская Правда по древнейшему списку: Введение, текст, списки, объяснения, указатели…» (М., 1930) і в тритомному виданні «Правда русская» (М.–Л., 1940, 1947, 1963) за загальною редакцією Б. Д. Грекова. Уривки з *Руської Правди* вміщено в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 149-154).

З давньоукраїнського періоду збереглося чимало й окремих написів, грамот, уставів, що можуть свідчити про ділові стосунки в Київській державі. Зокрема, з кінця X – початку XI ст. відомі написи на княжих монетах. Легенди-написи на золотих і срібних грошах великого князя київського Володимира Святославовича (980-1015) датуються між 988 р. – часом офіційного хрещення Русі (на аверсах зображено переважно володаря з хрестом у правиці, а на реверсах окремих монет – Ісуса Христа з відповідним текстом) – та 1015 роком, коли князь помер. Золотники Володимира містили такі легенди-написи, як *ьламиръ на столь, влаимир а сє є злто*

та інші, а срібники – такі написи, як *владимиръ на столѣ, + владимиръ а сє єго срєбро* та інші. Монети Святополка містили легенди на зразок *стоплкъ… настол+, +а сє єго сєрєбро.* Гроші великого київського князя Ярослава мали чіткі написи *ꙗрославлє срєбро, ꙗрославлє сърєбро* та інші. Тексти руських монет знайшли відображення в книзі І. І. Толстого «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского: Нумизматический опыт» (СПб., 1882), М. П. Сотникової та І. Г. Спаського «Тысячелетие древнейших монет России / Сводный каталог русских монет X – XI веков» (Л., 1983). Про написи княжих монет можна дізнатися і з книги В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 27–28).

Пам’яткою XI ст. став і напис на Тмутороканському камені. Восени 1792 року на Таманському півострові було знайдено мармурову плиту, на одній із граней якої виявлено напис у два рядки, що містив пряму дату – 1068 рік. У написі мова йшла про те, що тмутороканський князь Гліб, син чернігівського князя Святослава, по замерзлому морю міряв відстань від Тмутороканя до Корчева (нині – Керч). Звідси й назва пам’ятки – напис на Тмутороканському камені. Текст неодноразово публікувався й коментувався, але непідробність напису довела А. О. Мединцева у власній розвідці. На сьогодні відомо багато наукових досліджень про вказаний напис, однак найбільш обґрунтованою є праця А. О. Мединцевої «Тмутараканский камень» (М, 1979). Історію напису розкрив і В. В. Німчук у праці «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 63).

Одним із найбільших написів, виявлених на стінах давньокиївських споруд, вважається напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянової землі. Це фактично купча грамота княгині Всеволожої (дружини князя Всеволода), що була відкрита на стовпі колишньої зовнішньої південної галереї Софії Київської. За припущеннями вчених, мова йде в грамоті про купівлю землі дружиною князя Всеволода Ольговича, бо за палеографічними ознаками грамота належить до другої половини XII ст. Такий напис дослідили у своїх працях С. О. Висоцький «Древнерусские написи Софии Киевской XI – XIV вв.» (К., 1966) і Ф. Е. Карський «Славянская кирилловская палеография» (М., 1979), В. В. Німчук «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 156–157).

Близько 1130 р. була укладена *Грамота київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода*. Вона вважається найдавнішою зі збережених пергаменних грамот, написаних у Києві. Її дали великий князь київський Мстислав (1076-1132), син Володимира Мономаха, та його син, новгородський князь Всеволод новгородському Юр’ївському монастиреві. Грамота була написана розчином золота і публікувалася багато разів. Вона надрукована в книзі І. І. Срезневського «Древние памятники русского письма и языка X – XIV вв. Приложение. Снимки с памятников» (СПб., 1866). Текст грамоти представлено й прокоментовано в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 172–173).

З давньоукраїнського періоду відомо й кілька княжих уставів. Ділові відносини в молодій Київській державі відобразив *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI – XII ст.* як пам’ятка церковного права. Устав часто редагувався і мав понад 200 списків (XIV – XIX ст.). Найдавніший список Синодальної редакції зберігся від XIV ст. як додаток до Новгородської

кормчої 1280-их рр. Одна із редакцій Уставу входить до складу списків Володимиро-Волинської кормчої, архетип якої внесено до тексту номоканона, переписаного в 1286 р. у Володимирі-Волинському на замовлення князя Володимира Васильковича. Оригінал Синодального списку XIV ст. зберігається в Державному історичному музеї Москви (шифр: Син. 132), а оригінал списку XVI ст. Волинської редакції – у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (шифр: Погод. 234). Тексти Уставу опубліковані в книзі Я. М. Щапова «Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв.» (М., 1976) і в праці В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 221-225).

Ділове життя в період розквіту Київської держави засвідчив *Устав князя Ярослава про церковні суди XI – XII ст.* Цей устав зберігся в науковій думці як кодекс родинного та шлюбного права Київської Русі, який почав формуватися в період володарювання великого київського князя Ярослава Володимировича (князював у 1019-1054 рр.). Устав зберігся в шести редакціях та близько 90 списках. У давніх редакціях виділяються дві – Простора (Широка) та Коротка. Оригінал Уставу зберігається в Російському державному архіві давніх актів Москви (шифр: Ф.181. – № 279(658). Архівний ізвод Просторової редакції, що виник у XIV – XV ст. на заході Русі і зберігся у списку 1460-1470-их рр., вміщений у працяхЯ. М. Щапова «Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв.» (М., 1976) і В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 221–225).

У найбільшій повноті й виразності розвиток офіційного-ділового стилю засвідчили пам’ятки XIV ст. й XV ст., писані актовою мовою (від назви документів – актів), яка активно розвивалася й поширювалася завдяки функціонуванню по всій Україні урядових канцелярій, де й складалися тогочасною офіційною українською мовою різні документи (грамоти, акти, договори тощо) – актовою мовою, що відображала проникнення народнорозмовних елементів до літературного вжитку. Грамоти XIV ст. – це короткі ділові документи, якими фіксувалися юридичні операції приватного й державного характеру. Існували різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї тощо. Грамоти писалися в різних містах України (Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Острозі та ін.). З наукової серії публікацій українських пам’яток відома книга «Грамоти XIV ст.» , яку підготувала до видання М. М. Пещак . Саме ці грамоти можна вважати першими яскравими взірцями розвитку офіційно-ділового стилю.

У XV ст. ще більше розвинулися ділова писемність, адміністративна справа, приватне переписування, що відобразили проникнення народнорозмовних елементів до літературної мови і знайшли втілення великою мірою в актових документах XV ст. – найкращих зразках функціонування української мови того часу. Грамоти XV ст. – це був найбільш популярний і поширений вид давнього письменства, використовуваний в урядових і приватних цілях. Створювали різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї й ін., що збереглися дотепер. У науковій серії вийшла книга «Українські грамоти XV ст.», яку підготував до видання В. М. Русанівський. Грамоти XV ст. разом із грамотами XIV ст. склали цінну джерельну базу для подальшого розвитку офіційно-ділового стилю української літературної мови.

3. Мовні й стильові ознаки давніх офіційно-ділових творів

Розвиток ділового стилю XI – XV ст. презентований невеликою кількістю писемних творів і, до того ж, найменшою зі всієї писемної спадщини вказаного періоду. Разом із тим, пам'ятки ділого характеру зазнали найбільшого народнорозмовного впливу і відповідно найменшого церковнослов'янського впливу, порівняно з іншими творами давньоукраїнського письменства. Через це вони можуть вважатися найбільш цінними пам'ятками щодо відображення специфічних українських рис і живої розмовної стихії.

Дослідженню мови пам'яток давнього руського письменства значну увагу приділив І. С. Свєнціцкий, який аналізував насамперед твори, що мали за основний сюжет елементи місцевого побуту, життя й світогляду та були написані родовитими синами руської землі. Тобто вчений досліджував оригінальні твори великокняжої доби київського періоду (*Руську Правду, Договори Русі з греками* та ін.). На думку вченого, за такими пам'ятками, що дійшли в пізніших списках, важко говорити про звукові ознаки тогочасної мови, зате лексичне й синтаксичне багатство пам'яток цього віку навіть у різних списках залишилися майже без істотних змін. Кожна пам'ятка належить до певної ділянки життя і середовища, вказує не тільки на ступінь розвитку даного відрізка мови, а й на зв'язки з попередніми явищами. Зокрема, *Руську Правду* попередили *Договори Русі з греками*, у яких зберігся цінний матеріал мови з ділянки міжнародного права, торгівлі, політики й мореплавства; Володимир Мономах виріс в оточенні високоосвіченого середовища рідні на традиціях книжної культури; ігумен руської землі Данило мав кількох попередників, що були вже в Царгороді та Єрусалимі.

У мові *Руської Правди,* відзначав І. С. Свєнціцкий, помітно відобразилися фонетичні, лексичні й синтаксичні явища, відомі з *Договорів*. Багата суспільно-правова лексика *Руської Правди,* що охопила значну кількість термінів громадського життя, якого в *Договорах* були тільки дрібні відрізки, засвідчила однорідність синтаксичної побудови текстів обох груп пам'яток і своєрідність канцелярійної мови правого побуту старої Русі. У мові цих творів помітний і великий поступ навіть у фонетичній структурі окремих слів. Так, *Руська Правда* має тільки три неповноголосні форми (*вражда, срѣда, чрево*), за наявності сорока повноголосних (*волога, хором, умерети, хоронити* тощо). У ній немає слів зі сполученнями *шт-, жд-* (*аче, бъчела, госпожа, межа, нужа, речи, чужь* тощо), ніяких слідів носових звуків у двадцяти двох словах, що в церковнослов'янському тексті звучали з ѫ і ѧ. Тобто фонетично й лексично *Руська Правда* є виразною пам'яткою давньоукраїнської мови, а зв'язок синтаксичної будови цієї пам'ятки із синтаксою *Договорів* свідчить не тільки про існування виробленої вже тоді канцелярійної мови X – XI ст., а й про її живу народномовну основу. Напр., для *Руської Правди* характерні були типові форми синтакси простого й складного речень (*мьстити брату брата; а кто будет начал, тому платити; оже ли не будеть кто єго мьстя, то положити за голову*).

Особливу увагу в мові *Руської Правди* привертають лексичні й синтаксичні явища, специфічні для тогочасної канцелярійної мови. За дослідженнями І. С. Свєнціцкого, Новгород і Київ як давні осередки постійної комунікації півночі нордійців із південною зачорноморською візантійською імперією у своїй торговій і

державній верхівці були добре обізнані з мовами нордійців і візантійців, то й у пам'ятках цих територій відобразилося чимало запозичень, зокрема у лексиці *Договорів* – із грецької мови, у *Руській Правді* – з нордійської мови, що майже завжди супроводжувалося семантичними змінами іншомовних слів. Так, у *Руській Правді* спільнослов'янське слово *слуга* мало чимало синонімів, але з різними семантичними відтінками, зокрема у смерда був *холоп* "помічник, наймач, але не постійно зобов'язаний слуга", у князів і бояр – *тивуни* для різних справ (*огнищный, конюший, полевый, ратайный*) і *ябедник* "слуга із челяді для окремих справ". Такі приклади свідчили про велику специфікацію у Київській державі запозичених слів, що поступово відслужили своє призначення, вийшли із загального вжитку або залишили сліди тільки в деяких архаїзмах. Напр., давнє слово *холоп* тепер у польській мові *chłop* – рільник, у словацькій *chlap* – здоровий мужчина, у чеській – парубок, у західноукраїнських говорах *хлоп* – мужик, здоровий, сильний мужчина, а в російській мові *холоп* – лакей, підлиза, підлабузник. Загалом суспільно-правова лексика і зв'язана з нею семантика, що відобразили в *Руській Правді* ранньофеодальний уклад життя (*вервь* "громада", *вира* "плата за вбивство", *векша* "білка", *ногата* "1/20 гривни" тощо), були досить поширені і виступали виразниками правової семантики до кінця XIII ст., але в XIV ст. вживалися вже рідше і згодом узагалі вийшли з активного лексикону.

На синтаксичному рівні І. С. Свєнціцкий простежував те, що поважна дефініційна скупість мови, призначеної для міждержавного вжитку в *Договорах* і для громадянського вжитку в постановах *Руської Правди*, виявлялась уже зовсім недостатньою в писаннях XII ст. Синтаксис *Руської Правди* відзначався невнотою побудови наказу-заборони, тобто кожна її постанова була немовби недоговореною. Однак для тих, хто знали тогочасні суспільні справи, все в таких постановах було зрозуміле, бо зв'язане із загальновідомим для громадян звичаєвим правом. І цей зв'язок писемної мови із живим змістом усього звичаю дозволяв законодавцеві бути скупим на слова, як це характерно для всіх правних кодексів. Інтерпретація могла словесно поширювати текст, але не в силі була ні в чому змінити саму карну чи процедурну постанову. За ознакою скупості слів і чіткої, але прозорої стилістичної структури правових постанов у синтаксичному плані близькі між собою *Договори X ст.*, *Руська Правда 1016–1019 рр.* і *Слово Луки Жидяти 1038 р.*

Постанови *Руської Правди* будувалися однотипно за зразками: *аже* + підмет + присудок + додаток + *то…*; "а се уроци судебнии" + специфікована постанова. У всіх окремих розділах постанов непорушна конкретність, що нагадує правові формули, для юриста – немов символи. Конкретність виражається скупою на слова, але дуже твердою за змістом і значенням кожного слова дефініцією. Зазначений стиль мови можна вважати характерним для тієї площини думання й висловлювання, у якій мова йде тільки про оформлення думки у слові, без уваги до завершеної будови речення. Звичайний у мові підмет дії, бажання, волі й інше в кодексі законів відпадає, бо головним підметом кожної постанови є неозначена збірність як об'єкт, свідок або виконавець завершеної дії та її суддя. *Договори* своїми постановами і їх пов'язанням в єдиний зміст правного і міжнародного документа, вплетеного в літопис, творять своєрідну оповідальну єдність зі статтями даного року, як виправданий наслідок історично завершеного походу. Це наскрізь

історичні документи даного етапу міжнародних взаємин, але не загальнообов'язкові закони. Тому в *Договорах* переплітається конкретно-дефініційна постанова з оповідальним та описовим елементом – взаємні посольства, переговори тощо.

Правні постанови дійшли до нас у формі договорів як органічна складова частина розповідного твору – літопису, у формі документального елемента, що підтверджує історичність оповідання. Це призначення договірних актів для документації історичного оповідання видозмінює і стиль їх мови. Синтетична будова правових постанов переходить на аналітичне оповідання, отже, і на стиль вищого щабля розвитку письменства, яке вже піднялося до складнішої синтаксичної будови писемної мови. А через це в *Договорах* є ряд правових постанов, які знаходимо і в *Руській Правді*. З цього випливає висновок, що *Руська Правда* є кодексом, збудованим за звичаєвим правом до X ст., тому і стиль її постанов належить до старшого періоду розвитку мови, не пізніше IX ст.

Вироблений канцелярійний стиль давньоукраїнської мови був досить відчутним і непохитним у творах ділового характеру, особливо в правових документах, і зберігався незмінно аж до актової мови XIV – XV ст., що вперше зазнала потужного незворотного народнорозмовного впливу. Напр., тривалий час у давньоукраїнських ділових творах функціонував datives absolutus, який поступово був заступлений поширеними другорядними членами реченнями, що вказували на час та інші обставини дії за допомогою сполучників *коли, як* й інших. Такі зміни в синтаксисі надавали стилістичній структурі писемної мови живішого характеру, ближчого до оповідального жанру і водночас більш багатослівного.

У дослідженнях з історичної стилістики Л. Л. Гумецька зазначала, що українська писемно-літературна мова вперше заявила про себе саме в пам'ятках ділового жанру. Зберігаючи запозичений кістяк середньовічного формуляра, грамоти XIV – XV ст. убрали його в українську мовну шату. Особливості організації цієї мови творять відповідно до сфери її вжитку перший в українській мові взірець функціонального юридично-документального стилю. Крім лексики, фразеології, синтаксичних конструкцій, актова мова виявляє й деякі інші стильові риси, властиві цьому жанрові писемності. Однією з таких характерних для ділової мови особливостей був прийом стилістичної інтенсифікації, підкреслення, наголошення сказаного, здійснюваний за допомогою синонімічної ампліфікації. Слово, ядро висловлення, яке хочеться підкреслити, супроводжується синонімом, іноді двома й більше, напр.: *а кто бы с того дѣлоу выстоупилъ або роушил…*

Найбільша кількість синонімічних пар чи рядів простежується в межах дієслова, оскільки застосування стилістичного засобу інтенсифікації, наголошення вимагають насамперед ті частини мови, які виражають дію. Вони виступають у всіх частинах-формулах грамоти: в обнародуванні факту дачі грамоти (*чини/м/ знакомито и даємъ вѣдати…*); у викладі мотивів подання грамоти (*видев и знаменав служжбу нам верную…*); в основному змісті грамоти (*даровали єсмо и даємъ слузѣ нашємоу…*). Значну кількість синонімічних пар творять також іменники й прикметники: *до зємли и панства нашого* […] *выѣхалъ*; *а которыи жь то присяги и запи/с/ єсми оучинили…; з доброї и з мудрої рады своихъ слугъ.* У синонімічні пари з іменниками входять і лексикалізовані словосполучення іменника з прикметником, напр.: *ино мы видѣвшє и/х/ доброє произволєниє и лагода…*

Під час вивчення мови західноукраїнських грамот XIV – XV ст. І. С. Свєнціцкий зазначав, що правові акти засвідчують поступове проникнення елементів живої народної мови в письмові документи і мова західноукраїнських грамот цього періоду могла вже виразно демонструвати перемогу народної мови в економічно-правових документах, саме тому грамоти вказаного часу дають найбільше різноманітного матеріалу для дослідження історії української мови. Більше того, мовний матеріал західноукраїнських грамот показав, наскільки високий рівень розвитку народної мови, що поява її в письмовій формі стала цілком природною і закономірною.

4. Еволюція давнього ділового книгописання

Початки офіційно-ділового стилю в сучасному розумінні сягають ще часів Київської феодальної держави, коли мова йшла про розвиток ділових стосунків і взаємин, офіційне мовлення й спілкування в давньоукраїнську епоху. Первинно офіційно-діловий стиль представляли жанри князівського листування й урядового правління (листи, угоди, грамоти, договори тощо). У таких двох жанрах ділове спілкування розвивалося аж до втрати руськими правителями князівської влади і до втрати української незалежності взагалі, тобто до XIV – XV ст. – до захоплення й розчленування української території між різними державами-загарбниками.

У подальшому розвитку офіційно-ділового стилю української мови значну роль відіграли канцелярії, що виникали по всій території України й поза її межами (урядові, князівські, єпископські) і спричинили творення так би мовити актової мови, бо в канцеляріях складалися різні актові документи. Оскільки ж актова мова являла собою різновид староукраїнської мови і відображала значне входження народнорозмовних елементів до загального вжитку, то згодом і стала вважатися основним джерелом формування власної літературної мови на загальнонародній основі, а пам’ятки актової мови – основним джерелом відображення специфічних українських ознак. На сьогодні зібрано, систематизовано й описано актові документи XIV – XV ст. із різних українських територій.

Стилістика староукраїнських юридично-ділових документів з її прийомом стилістичної інтенсифікації, підкреслення сказаного за допомогою нанизування синонімів, часто тільки контекстуальних, значною мірою відрізняється від сучасного стилю юридичного документа, організація мови якого прагне до максимальної ясності і неоднозначності тексту. Засобу стилістичної інтенсифікації за допомогою синонімічних рядів не знали середньовічні документи з північноруської території, тобто балторуські чи середньоруські грамоти, яким із цього погляду протиставляються галицько-волинські й молдавські грамоти. Формуляр староукраїнської грамоти, що походить від західноєвропейських зразків, сформувався під безпосереднім впливом старочеських документів, які, на відміну від латинського діловодства в Польщі, вже в XIV ст. складалися живою народною чеською мовою. Структура середньовічного українського акта і його мова виявляє подібність до лексики і фразеології старочеської грамоти. Від старочеських «листин» перейнята й характеристична риса староукраїнських грамот, засіб стилістичної інтенсифікації за допомогою синонімічної ампліфікації. Намагаючись дорівнятися до них, писарі грамот шукали власних засобів для вираження

запозиченої стилістичної фігури, творили власне українські синонімічні ряди слів і цим збагачували лексику староукраїнської мови.

Завдяки виникненню й розростанню князівських і урядових канцелярій по всій території України в XIV – XV ст. було створено чимало актових документів, що мали правову силу і відповідно започаткували розвиток юридичного підстилю. Отож від цієї доби – написання актових документів і розвитку актової мови – слід вести й історію юридичного жанру, який від кінця XV ст. регулювався Литовським статутом 1588 (актові книги, купчі записи, описи майна, судові акти й документи та ін.). Для ділових пам'яток характерні були усталені початки й кінцівки, стандартна структура тексту, послідовно відтворювані формули, кліше з доволі однотипною лексикою, книжними граматичними формами, складним синтаксисом. Однак у текстах пам'яток простежувалися й елементи живої народної мови.

У XVI ст. продовжували функціонувати всі різновиди офіційно-ділового стилю, започатковані в минулому, і збагачувалися новими видами документів (універсалами, наказами, інструкціями, орденами тощо). З XVII ст. більшою мірою розвинувся дипломатичний різновид, який представляли переважно листування гетьманських канцелярій. І загалом усі відомі жанри офіційно-ділового стилю поступово виробляли власні своєрідні риси аж до XX ст., коли офіційно-діловий стиль зі всіма своїми різновидами постав як один із функціональних стилів сучасної української літературної мови.

На сучасному етапі офіційно-діловий стиль – це стиль ділового спілкування, який регулює ділові стосунки людей у державно-політичному, громадському, економічному житті, законодавстві, адміністративно-господарській діяльності та обслуговує громадські потреби людей у типових ситуаціях. До його різновидів належать адміністративно-канцелярський (автобіографія, характеристика, доручення, розписка тощо), законодавчий (указ, постанова, конституція тощо), дипломатичний (міжнародна угода, звернення, договір тощо), юридичний (акт, позовна заява, протокол тощо).

Висновок

Ділове книгописання – найбільш цінне джерело вивчення давньоукраїнської мови, бо в ділових пам'ятках найбільшою мірою втілилися й збереглися специфічні українські мовні особливості. Початки його сягають додержавного періоду (*Договори Русі* з греками, різні написи, документи), а розвиток і розквіт припадають на період існування Київської держави (*Руська Правда XI ст.* та її редакції, багато написів, грамот, уставів). Первинно офіційно-діловий стиль розвивався в жанрах князівського листування й урядового правління (листи, угоди, грамоти, договори тощо), аж до XIV –XV ст. Від написання актових документів і розвитку актової мови в XIV –XV ст. бере початок історія юридичного жанру. З XVI ст. й далі продовжували функціонувати всі різновиди офіційно-ділового стилю, започатковані в минулому, і збагачувалися новими видами документів. З XVII ст. більшою мірою розвинулися епістолярний і дипломатичний різновиди цього стилю. Сьогодні офіційно-діловий стиль – це функціональний стиль сучасної української літературної мови для ділового спілкування у всіх суспільних сферах діяльності і для обслуговування громадських потреб у типових ситуаціях. Різновидами його є адміністративно-канцелярський, законодавчий, дипломатичний, юридичний.

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. 400 с.

2. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. стаття, коментарі і словн.-покажч. М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. К.: “Наукова думка”, 1974. 256 с.

3. Гумецька Л. Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І. Ф. Андерш, М. А. Жовтобрюх та ін. К.: “Наукова думка”, 1976. С. 88–93.

4. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів: ТОВ “Простір-М”, 2004. 1286 с.

5. Ніка О. І. Історія української літературної мови : посібник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: “Освіта України”, 2014. 336 с.

6. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. Київ – Житомир: “Полісся”, 2015. 352 с.

7. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор нарису і приміток М. С. Тимошик. К.: “Либідь”, 1995. 296 с.

8. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: “Наукова думка”, 1979. 268 с.

9.Правда русская. I. Тексты / подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс и Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 506 с.

10. Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б. Д. Грекова. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 472 с.

11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. К.: “АртЕк”, 2001. 392 с.

12. Свєнціцкий І. С. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. *Питання українського мовознавства* / під ред. І. З. Петличного. Львів: Вид-во Львів. університету, 1957. Кн. 2. С. 3–27.

13. Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов’янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

14. Свєнціцкий І. С. Нариси про мову пам’яток староруського письменства XI віку. *Питання слов’янського мовознавства* / ред. кол.: В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін. Львів: Вид-во Львів. університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

15. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

16. Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: “Наукова думка”, 1965. 164 с.

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського ділового книгописання.
2. З якого періоду відомі перші зразки офіційно-ділового спілкування?
3. Якого жанру й характеру були перші пам’ятки офіційного мовлення?
4. У яких редакціях і якого змісту була *Руська правда* князя Ярослава?
5. Якою мовою писалися і як створювалися давньоукраїнські ділові твори?
6. Які збереглися взірці ділового спілкування, крім *Руської правди XI ст.*?
7. Які специфічні риси української мови відображені в ділових пам’ятках?
8. Якою мірою ділові пам’ятки відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давнього ділового книгописання?
10. Яка історія розвитку офіційно-ділового стилю від найдавніших часів дотепер?

3. РОЗВИТОК ЛІТОПИСНОГО КНИГОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з літописним книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками літописного спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток літописного характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в давньоукраїнських літописах. Простеження еволюційних змін у становленні літописання як одного із жанрів публіцистичного стилю сучасної української літературної мови.

ВСТУП. Літописне книговидання – один із найбільш поширених різновидів книжкової справи й творчості давньоукраїнського періоду, який фіксував і відображав хронологію різноманітних історичних подій, з елементами світського, епістолярного, ділового характеру і водночас засвідчував початок розвитку літописного жанру сучасного публіцистичного стилю української мови. Початки руського літописання відомі ще з додержавного періоду – від київських князів Аскольда і Діра (IX ст.). А перший літописний звід сягає XI ст. – *Повість минулих літ*, яка мала кілька редакцій і збереглася в різних списках (Лаврентіївському, Іпатіївському). Продовженням *Повісті минулих літ* був *Київський літопис* XII ст., а далі – *Галицько-Волинський літопис* XIII ст. У літописних пам'ятках відобразилися риси давньоукраїнської і церковнослов'янської мов, а найбільше власне українських рис охопив *Галицько-Волинський літопис.* Літописна творчість була досить поширена в Київській державі, але збереглися найбільші за обсягом літописи і стали цінним джерелом вивчення давньоукраїнської мови, оскільки в літописних пам'ятках великою мірою втілилися специфічні українські мовні риси.

ПЛАН

1. Особливості літописного жанру в давньоукраїнський період.
2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки літописного характеру.
3. Мовні й стильові ознаки давніх літописних творів.
4. Еволюція давнього літописного книготворення.

ЗМІСТ

1. Особливості літописного жанру в давньоукраїнський період

Літописання – найбільш поширене й розвинене явище в Київській державі. Історію його формування можна починати, очевидно, від *Літопису Аскольда* (866-882 рр.), який, на думку М. Брайчевського, був створений під час правління Аскольда і певною мірою увійшов до тексту «Сказання про поширення християнства на Русі». На 882 р. припало творення літописного оповідання про прихід до Києва з Новгорода варязької дружини Олега. У ньому мова йде про вбивство київських князів Аскольда і Діра, про початок правління династії Рюриковичів. Після цього в літописанні існувала пауза до кінця X ст.

Наприкінці X ст. було відроджене літописання (972-980 рр.), як вважають дослідники. І більш-менш надійні хронологічні матеріали припали на часи врядування Ярополка Святославича. Учені назвали записи періоду його князювання *Літописом Ярополка.* Однак до кінця X ст. і ще тривалий час на початку XI ст. не простежувалося систематичного літописання. Проте з XI ст. мова йшла вже про розвиток давньоруського літописання – із виникненням та розквітанням Київської феодальної держави.

Від часів формування Київської держави літописання стало визначним явищем духовного, суспільно-політичного і літературного життя українського народу. Літописи засвідчували додержавне життя слов'ян, походження східних слов'ян, зародження в них державної влади, розвиток економічної, політичної і культурної діяльності, взаємовідносини з іншими народами. Процвітанню літописної творчості сприяли діяльність могутньої Київської держави, відносно високий рівень тоді матеріальної і духовної культури, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору й інші фактори.

Учені вважають, що початок активному давньоруському літописанню дав князь Ярослав, за володарювання якого в київській митрополії було укладено *«Сказання про поширення християнства на Русі»* (1037-1039). Однак системне руське літописання започаткував ігумен Києво-Печерського монастиря Никон, який уклав перший літописний звід, або першу історію руської землі (1072-1073). Чернець виклав події в хронологічному порядку від створення світу до свого часу, доповнив сюжет літопису багатьма дружинними переказами та легендами, що побутували в усній традиції. Літопис Никона заклав підвалини пізнішого літописного зводу – *Повісті минулих літ* (XI ст.). А в 1093 р. ігумен Києво-Печерського монастиря Іван уклав *Початкове зведення*.

Плідним у розвитку літописання стало XI ст. Так, у 1113 р. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор уклав першу редакцію *Повісті минулих літ*, що дійшла до нас у пізніших редакціях та списках. За припущеннями О. Шахматова, Нестор узяв за основу *Никонів літописний звід* та *Початковий літопис*, де викладено події від 1073 до 1095 років. У 1116 р. ігумен Видубицького монастиря Сильвестр завершив другу редакцію *Повісті минулих літ*, що дійшла до нас у складі Лаврентіївського (XIV ст.) та Радзивилівського (XV ст.) літописних списків. Замовником цього літопису був князь Володимир Мономах. Сильвестр переробив деякі статті про події 1093–1110 рр., підніс роль князя в боротьбі проти половців та залагодженні княжих чвар. У 1118 р. за дорученням князя Мстислава Володимировича було укладено третю редакцію *Повісті минулих літ*, яка дійшла до нас у складі Іпатіївського та Хлєбниківського списків XIV ст.

На початку XIII ст. було завершене творення *Київського літопису*, що в усіх списках закінчується 1200 роком. Учені вважають, що він є зведенням трьох втрачених літописів (київського, чернігівського та переяславського), зробленим у Видубицькому монастирі Києва близько 1200 р. А в другій половині XIII ст. було створено *Галицько-Волинський літопис*, що складається з *Літописця Данила Галицького* (1205-1258), укладеного, напевно, у Холмі, та *Волинського літописця* (1259-1290). У середині XV ст. *Галицько-Волинський літопис* увійшов до Іпатіївського літописного зводу та до Хлєбниківськьго зводу (список XVI ст. галицького походження). Дослідники *Галицько-Волинського літопису* відзначили, що він був продовженням *Київського літопису* й охопив 92 роки – від 1201 до 1291.

Історію руського літописання продовжували твори, що складалися в умовах існування Великого князівства Литовського – державні *Литовські* і *Західноруські літописи*. Перше редагування цих літописів (серед. XV ст.) ґрунтувалося на давній українській літописній традиції. Літописи укладалися завдяки спільній праці і літературній мові українців та білорусів.

2. Давньоукраїнські писемні пам’ятки літописного характеру

Літописи – це історико-літературні твори, що беруть початок від давньоукраїнського писемного періоду і відображають розповіді в хронологічному порядку. Оскільки в літописах мали місце події певного року (літа), то й сама назва *літописи* мотивована сполученням «в літо». Найбільшого розвитку давньоукраїнське літописання набуло в Київській державі, а основними літописними пам’ятками давньоукраїнської мови стали *Повість минулих літ*, *Київський літопис* і *Галицько-Волинський літопис*, що й відобразили історію становлення та функціонування Київської держави.

Повість минулих літ початку XII століття як найдавніше вітчизняне літописне зведення у Лаврентіївському списку має заголовок «Сє повѣсти врємѧньны(х) лѣ(т). ѡ(т)куду єсть пошла рускаꙗ зємѧ. кто въ києвѣ нача пєрвѣє кнѧжи(т) и ѡ(т)куду рускаꙗ зємлѧ. стала єсть», але в науці відоме й поширене зі скороченою назвою – *Повість минулих літ.* Перша редакція літопису не дійшла до нас, збережена тільки друга й третя. Друга – у складі Лаврентіївського літопису 1377 р. і Радзивилівського літопису XV ст., а третя – у складі Іпатіївського літопису 1425 р. та Хлєбниковського (Острозького) літопису XVI ст.

З давніх часів автором *Повісті минулих літ* уважається чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Такої думки дотримується більшість мовознавців. Нестор уклав *Повість минулих літ* близько 1113 р. Далі її редагували спочатку ігумен Видубицького монастиря в Києві Сильвестр 1116 р. (редакція представлена в Лаврентіївському літописі), а згодом – у Києво-Печерському монастирі близько 1118 р. (редакція представлена в Іпатіївському літописі). Несторова *Повість минулих літ* охоплює історію східного слов’янства від часів Ноя до початку XII ст.

На сьогодні *Повість минулих літ* має небагато публікацій і досліджень, зокрема «Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку / Изд. Археограф. Комис., С.-Пб., 1872)» (С.-Пб., 1950), «Полное собрание русских летописей. Т. 1. Вып. 1, Л., 1926» (М., 1962). Оригінал *Повісті минулих літ* зберігається дотепер у Державній публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі (шифр: F.п. IV. 2). Уривки з *Повісті минулих літ* подано в книзі Німчука В. В. «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 158–168).

Київський літопис став продовженням *Повісті минулих літ.* Він передав головним чином події на півдні Київської держави від 1118 р. до 1199 р. Літопис скомпонований із хронологічних записів, що велися в Києві, Переяславі, Чернігові, Галичі та в інших князівських центрах. Існує думка, що редактором *Київського літопису* та автором кінцевої його частини (1196–1198 рр.) був ігумен Михайлівського Видубицького монастиря.

Київський літопис увійшов до наукової публікації «Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись, изд. 2-е» (М., 1962). Оригінал Іпатіївського літопису зберігається дотепер у Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (шифр: 16.4.4). Уривки з *Київського літопису* подано в книзі Німчука В.В. «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 236-247).

Галицько-Волинський літопис XIII ст. входить до складу літописного зведення, скомпонованого на початку XIV ст., яке збереглося в двох основних списках – Іпатіївському близько 1425 р. (названо так за Іпатіївським монастирем у

російському м. Кострома, де його виявлено) та Хлєбниковському XVI ст. (коломенський купець Хлєбников був власником манускрипту; О. Пріцак уважає, що список зроблено в 1570-их рр. в Острозькій академії). Зведення містить *Повість минулих літ*, *Київський літопис* і *Галицько-Волинський літопис*. У *Галицько-Волинському літописі* мова йде про події у відповідному князівстві та в сусідніх землях і країнах. Пам’ятка складається з двох частин – *Галицького літопису* (події 1201-1261 рр.) та *Волинського літопису* (1202-1292 рр.).

Галицько-Волинський літопис XIII ст. належить до найбільш визначних літописних пам’яток давньої руської писемності. Сьогодні цей літопис є цінним писемним джерелом для багатьох історичних досліджень. За багатством фактичної інформації, за рівнем тлумачення подій, характеристики персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі він не має рівноцінних. Тому й перебуває в полі зору різних дослідників історичного минулого українського народу. Відсутність хронологічної структури, звичайного для традиційних літописів поділу тексту на щорічні статті, унікальність більшості свідчень – усе це викликає складність прочитання й дослідження тексту *Галицько-Волинського літопису*, навіть досвідченими вченими і професорами.

Галицько-Волинський літопис увійшов до наукового видання «Полное собрание руських летописей, Т. 2: Ипатьевская летопись, изд. 2-е» (М., 1962). Оригінал Іпатіївського літопису зберігається дотепер у Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (шифр: 16.4.4). Останнім стало перевидання *Галицько-Волинського літопису* за Хлєбниковським списком із науковим коментарем, що охопив питання загального й конкретного характеру (К., 2002). Уривки з *Галицько-Волинського літопису* подано в книзі Німчука В. В. «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 335–346).

До пам’яток літописного змісту слід віднести і *Хроніку Георгія Амартола* в перекладі XI ст. Георгій Амартол, або Георгій Монах Амартол – візантійський письменник-хронограф IX ст., який відомий як автор літопису «Коротка хроніка», що охоплює історію від Адама до кінця панування імператора Феофіла (842 р.), коли були переможені іконоборці. У X ст. хроніку Г. Амартола продовжили (очевидно, Симеон Логофет) до 948 р. В. Істрін вважає, що переклад хроніки, доведеної до 948 р., у XI було здійснено в Києві. Однак деякі вчені висловили міркування про те, що твір Г. Амартола перекладено в X ст. в Болгарії, а в XI ст. його привезено в Київську Русь. Пам’ятка збереглася в різних списках, найстарший із них датується XIII – XIV ст., за яким вона відображена в праці В. Істріна «Книгы врємєньныꙗ и ѡбразныꙗ [!] гєѡргиꙗ мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, Т. 1: Текст» (Петроград, 1920) і в книзі В. В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст.» (2015, с. 144–148).

Таким чином, від Никонівського літописного зводу (1072–1073 рр.) бере початок системне літописання і руський літопис *Повість минулих літ*. Перша редакція *Повісті минулих літ* (ченця Києво-Печерського монастиря Нестора (1113 р.)) не збереглася дотепер. Друга редакція (1116 р.) дійшла в складі Лаврентійського (XIV ст.) та Радзивилівського списків (XV ст.). А третя редакція (1118 р.) – у складі Іпатіївського (XV ст.) та Хлєбниківського (Острозького) списків (XVI ст.).

3. Мовні й стильові ознаки давніх літописних творів

Літописання давньоукраїнського періоду, особливо початкові літописні зведення і редакції *Повісті минулих літ*, являли собою зібрання текстів різножанрового спрямування, серед яких значне місце відводилося творам розповідного характеру (народним оповіданням, заповітам, похвалам, переказам і записам про різні події в державі, автобіографічним, епістолярних нотаткам тощо). У творах розмовного характеру відображалися особливості народної вимови, слововживання, словотворення, живомовні граматичні ознаки, що поступово усталилися і в українській літературній мові.

Повість минулих літ починається фразою «Откуду єсть пошла Руская зємля и кто въ Києвѣ нача пєрвєѣ княжити», що пояснюється особливою увагою літописців того часу до власних витоків. Середньовіччю притаманне було загалом історичне мислення, за якого розповісти про походження речі, явища, народу, держави означало пояснити їхній сучасний стан і навіть внутрішню організацію. Статус людини в суспільстві зумовлювався її походженням, а батьківське ім'я визначало її місце серед оточення. Благородне походження людини забезпечувало їй повагу і блискучу кар'єру. Так само й благородне походження народу гарантувало йому достойний статус серед християнської сім'ї народів. У поясненні походження та розселення народів середньовічні хроністи й літописці послуговувалися так званими етнографічними міфами, котрі зазвичай сягали Біблії. Панораму розселення слов'янських народів *Повість минулих літ* починає безпосередньо після опису зведення Вавилонської вежі і змішання мов.

Повість минулих літ містить послідовні події, вказуючи для кожної з них дату, і може скластися враження, що повідомлення ці належать сучасникові. Насправді літописець черпав їх із усних переказів, точно не датованих і значною мірою міфологічних. Багато чого залишилося літописцеві невідомого й незрозумілого, багато в чому він довірявся поетичним і фольклорним даним, або цілковито фантастичним деталям і неймовірним подробицям легенд і переказів. Літописець, віддалений від описуваних явищ понад двісті років, не міг здобути точні дані. Адже перекази, як і будь-яке фольклорне джерело, не знали абсолютної хронології, вони взагалі не передбачали викладу подій у лінійній причинній послідовності. Отож першою проблемою ранньої київської історії було встановлення хронології подій та їх послідовності. Для *Повісті минулих літ* такими ключовими датами стали роки закликання варягів (862 р.), приходу Олега з Ігорем до Києва (882 р.), походів Олега й Ігоря на Візантію, смерті Ігоря (945 р.).

Таким чином, *Повість минулих літ* ввібрала в себе весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, та досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури. Автор літопису постійно звертається до Біблії, до численних візантійських хронік, зокрема до «Хроніки» Георгія Амартола, літописця патріарха Никифора, житій святих, притч Соломона та інших. До літопису ввійшли всі попередні літописні зведення – 996, 1039, 1073, 1093-1096 рр., Повість галичанина Василія 1097 р, «Ізборник» Святослава, церковні повчання, усні перекази. Отож змістом *Повісті минулих літ* став поширений вступ до слов'яно-руської історії, який, власне, і був *Повістю минулих літ*, і датована хроніка, доведена до 1110 р.

Київський літопис займає особливе місце серед пам’яток давньоукраїнської писемності, а саме обсягом і ступенем відображення стабілізованих літературних норм власне давньоукраїнської мови. Загальний обсяг літопису, що розповідає про події, які відбувалися в Києві та в інших південноруських землях з 1118 до 1198 рр, перевищує наявний у тому ж списку текст *Повісті минулих літ* (з 852 до 1117 р. разом із недатованим вступом) у півтори рази, а текст *Галицько-Волинського літопису* (з 1201 до 1292 р.) – удвоє. Великий обсяг тексту Київського літопису пояснюється максимальною докладністю вміщених у ньому порічних записів. Лінгвістичні факти літопису у деяких відношеннях мають для історії слов’янських мов більше значення, ніж факти будь-якого іншого давньоруського літопису.

Київський літопис із найбільшою адекватністю відображає давньоруську літературну мову XII ст. в її розповідному стилі, на відміну від *Повісті минулих літ*, написаної частково церковнослов’янською мовою і частково давньоруською літературною мовою розповідного типу, як і на відміну від *Галицько-Волинського літопису*, особливо першої його частини – *Галицького літопису*. Помітні навіть при звичайному читанні тексту, без проведення спеціальних досліджень, мовні відмінності *Київського літопису* від *Повісті минулих літ* і *Галицько-Волинського літопису* в межах Іпатіївського списку свідчать про те, що протягом XII ст. у центрі Київської Русі остаточно сформувалися чіткі і стійкі норми української літературної мови, які не встигли поширитися ще на периферійних землях.

Київський літопис як найцінніше джерело вивчення живої розмовної мови того часу, порівняно з усіма іншими пам’ятками давньоукраїнської мови, вмістив найбільшу кількість даних про структуру живої української мови XII ст., особливо київського койне того часу. Звичайно, це не означає, що мова *Київського літопису* була тотожна з народною розмовною мовою тодішнього населення Києва. Між писемною і живою розмовною мовою Києва того періоду існували такі відмінності, які мають місце між будь-якою нормалізованою літературною мовою і її живою народнорозмовною основою. Дані про живу народнорозмовну мову XII ст. можуть бути одержані тільки шляхом ретельного і глибокого дослідження літературного тексту. При цьому, разом з урахуванням літературних норм, успадкованих із попередніх етапів (до XII ст.), значна увага має бути вділена можливим видозмінам тексту літопису, що з’явилися в результаті наступних переписок чи редакцій.

Укладачі *Київського літопису* вільно володіли власне давньоукраїнською писемною мовою з її вже досить визначеними орфографічними, граматичними і стилістичними нормами, тим часом як у своїх спробах використання церковнослов’янської мови вони допускали значні огріхи проти її норм. Особливості розмовної мови Києва, зокрема фонетичні, найбільш чітко простежується в окремих вставках і включеннях до літопису, орієнтованих на церковнослов’янські зразки, ніж в основному тексті, який послідовно відображає традиційні писемні норми власне давньоруської літературної мови.

Фонетичні явища *Київського літопису* за списком 1425 р. можуть бути поділені на чотири історико-генетичних категорії: відображення давніх звукових особливостей, успадкованих давньоруською мовою з праслов’янської, які згодом змінилися; фонетичні церковнослов’янізми; фонетичні явища, які відображають давні діалектні риси південної Русі; діалектні особливості, внесені північноруським

переписувачем. До першої групи належать сліди і рефлекси давніх редукованих голосних у різних позиціях, відображення споконвічної м'якості шиплячих, рефлексація давніх сполучень *гы, кы, хы*, явища редукції кінцевих голосних повного утворення і факти стягнення голосних. За даними літопису, на кінець XII ст. у сильних позиціях, а також у сполученнях *ър, ъл, ьр* в давньокиївському говорі на місці *ъ* послідовно вимовлявся голосний *о*, а на місці *ь* – *е*; у слабких позиціях простежувався повний занепад редукованих тоді, коли після їх випадання утворювалися легкі для вимови сполучення з двох приголосних.

У тексті *Київського літопису* виявлено ряд своєрідних фактів, що стосуються написання букви ѣ і відображають ранньопівденноруську вимову відповідного голосного. У більшості випадків написання етимологічного ѣ в тексті літопису зберігається. Поодинокими є випадки невмотивованої заміни букви ѣ буквою *е* (*железоу*). А в окремих місцях відзначаються випадки заміни кореневого чи афіксального ѣ буквою и (*приставление*). Ці написання засвідчують, що разом із характерною для давньокиївського говору специфічною вимовою голосного ѣ у давньоруській мові були говори, у яких ѣ вимовлявся вже як звук *і*, що тут не змішувався з давнім звуком *и*, який, можливо, вже збігся в цих говорах з *ы*. Проникаючи в київський говір укладачів чи переписувачів літопису, така вимова відображалася на письмі у вигляді букви *и*. Особливо легко це відбувалося в незвичних для живої давньоруської мови словах типу церковнослов'янських утворень із префіксом прѣ- або в словах із церковно-релігійної сфери.

Текст *Київського літопису* вмістив і багатий мовний матеріал, що стосується історичного розвитку граматичної будови давньоруської і української мов, формування східнослов'янських літературних мов. У галузі морфології літопис продемонстрував функціонування в давньоруській мові категорії двоїни і перші ознаки її руйнування, вмістив багато фактів, що стосуються змішування старих відмін іменників за основами, а також твердих і м'яких різновидів відмінювання іменних частин мови, занепаду родових відмінностей ад'єктивних форм у множині і двоїні, змін в утворенні часових форм дієслів, перетворення дієприкметників у дієприслівники, збігу форми супіна з формою інфінітива та ін. У галузі синтаксису текст літопису вмістив велику кількість даних, що відображають особливості узгодження присудка з підметом, зміни у функціонуванні різних часових форм, дієприкметникових зворотів, відмінкових форм, сполучників, складних процесів розвитку нових форм підрядних речень. Великий і різноманітний лексичний матеріал літопису дозволив простежити співвідношення власне східнослов'янської і запозиченої церковнослов'янської лексики в різних стилістичних контекстах давньоукраїнської мови.

Галицько-Волинський літопис охопив майже все XIII ст. – з 1201 р. до 1292 р. і відобразив події, що стосуються Галича, Холма, Володимира, Пінська, тобто показав обробку редакторами літописних записок, що складалися при князівських дворах чи монастирях саме цих місцевостей. За дослідженнями вчених, особливо впадає у вічі різниця в лексиці та стилістиці двох частин літопису: частини від 1201 р. до 1260 р. включно і частини від 1261 р. до 1292 р. В їх основі лежить редакційна робота головним чином двох редакторів: редактора до 1265 р. і редактора до 1289 р.

Літературна мова обох цих частин визначає два різні етапи її розвитку на землях Галини – Волині, з яких перший етап (мова частини до 1261 р.) поступається місцем другому, де щораз виразніше проявляються слововживання і звороти широких народних мас, що пов'язане з певними соціальними явищами, що існували або наростали в цей період. Слід відзначити зміцнення князівської влади у зв'язку з підтримкою служилих людей і молодих бояр або посилення значення міщан внаслідок появи нової міщанської організації за німецьким зразком. Варто звернути увагу і на зростаючі польсько-галицько-волинські взаємини при одночасному зменшенні контактів з Північною Руссю внаслідок її татарського поневолення.

Пам'ятка має кілька редакцій і відповідно кількох редакторів. Донедавна вона публікувалася за Іпатіївським списком, без ґрунтовних наукових пояснень і коментарів. А на початку XXI ст. відтворена за Хлєбниковським списком XVI ст., який вважається більш точним і правильним, ніж попередні списки. Але в будь-якому випадку пам'ятка була й залишилася цінним писемним джерелом, особливо для вивчення давньої писемної української мови. За її змістом можна простежити не тільки хронологічні події чи різні історичні факти, а й функціонування української мови в XIII ст. на різних рівнях (фонетичному, лексичному, граматичному та інших). Прочитання цієї пам'ятки вражає багатством і розмаїттям тогочасної лексики, основу якої визначають власне українські слова.

Мова *Галицько-Волинського літопису* характеризується найбільшим лексичним багатством, порівняно із попередніми літописами. Особливе зацікавлення викликає питання, наскільки в лексичному складі обох частин літопису могла відобразитися загальнонародна лексика. У зв'язку з цим відзначають, що лексика волинської частини літопису була значно біднішою, ніж лексика галицької частини. Багато слів, характерних для галицької редакції, у волинській частині взагалі не трапляється. Деякі слова вживаються з відмінними семантичними відтінками, з'являються нові значення або відтінки, властиві тільки волинській редакції літопису. Серед цих нових слів і словосполучень помітний досить великий вплив живої розмовної мови. В обох частинах літопису трапляється багато слів або нових відтінків значень слів, що засвідчені вперше на той час.

Учені відзначали, що мова волинської частини *Галицько-Волинського літопису* розрахована переважно на спілкування з простими людьми, тоді як галицький редактор мав на увазі в основному спілкування з придворною феодально-військовою боярською верхівкою. Свою близькість до простих людей волинський редактор засвідчив не лише підкресленням того факту, що в 1287 р. Мстислав Данилович наказав читати грамоту брата не лише самим боярам, а й міщанам-ремісникам володимирським. Взагалі ставлення волинського редактора до простих людей було дещо інше, ніж ставлення галицького редактора до простого люду. Під час опису подій героями галицької редакції виступають тільки члени князівської родини, бояри, їх діти. Для мовного спрямування волинського редактора в бік живомовності і навіть просторічності мають значення факти вживання слів *вѣхоть, домовь, извѣка, учинити, мовница, оттолѣ, сыновєць, паробокъ.*

Аналіз мовних ознак *Галицького-Волинського літопису* дав можливість ученим дійти висновку про багатство лексичного складу всього його тексту. Лексика галицької частини, що відображала здебільшого літературно-

консервативне слововживання вищих феодальних кіл, можна сказати, розвивалася в напрямку творення окремої групи слів у лексичній системі тогочасної літературної мови, а лексика волинської частини свідчила вже про наявний поворот у бік живого розмовного слововживання. Звичайно, не все характерне для цього слововживання могло відобразитися в мові редактора, тому й важко створити повне уявлення про всю лексику простого народу тогочасного галицько-волинського середовища. Все ж зрозуміло, що галицький редактор намагався дотримуватися старої слов'яноруської мови, не допускаючи до літератури живої народної течії, а волинський редактор, навпаки, прагнув до залучення якомога більшої кількості народних елементів у складі літературної мови, навіть у творах високого стилю.

Отож *Галицького-Волинський літопис* – давня літописна писемна пам'ятка з багатим і різноманітним лексичним складом. Дослідження її лексичного складу дало можливість ученим дійти висновку, що власне українська лексика бере початок ще в давньоукраїнській мові, яка в силу об'єктивних і суб'єктивних факторів характеризувалася поступовим проникненням народнорозмовних елементів у літературно-писемну мову. І такий процес – входження живого розмовного мовлення до літературної форми – тягнеться ще від давніх власних руських традицій, інакше не міг би яскраво відображатися в більш пізніших пам'ятках, зокрема в актових документах староукраїнської доби.

4. Еволюція давнього літописного книготворення

В історії української мови літописи відомі як історико-літературні твори, у яких оповідь велася за роками. Назва *літописи* походить від слів «в літо», якими починався опис подій певного року. Літописи стали визначним явищем духовного, суспільно-політичного і світського життя народу. Початки власного літописання сягають Київської держави, далі воно продовжувало розвиватися на території України, Росії, Білорусі й на інших слов'янських землях.

Літописи являли собою розповіді про походження слов'ян, зародження в них державної влади, про політичні, економічні та культурні взаємини їх між собою та з іншими народами. Зародженню й розвиванню власного літописного стилю сприяли різні чинники: діяльність могутньої Київської держави, високий рівень розвитку матеріальної і духовної культури в давньокиївський період, заснування Київської митрополії, спорудження Софійського собору й інше. Літописання розвинулося в період існування Київської держави. Однак найдавніші зведення літописних матеріалів різного характеру й походження (порічні записи, народні перекази, княжі літописи) сягають кінця Х ст.

Визначальним і показовим у розвитку власного літописання стало ХІ ст., коли були складені Літописне зведення 1037 р., Києво-Печерське літописне зведення 1072-1073 рр., Новгородське зведення 1079 р., Початкове зведення 1093-1095 рр., останнє з яких стало базою для написання першої редакції *Повісті минулих літ*. Продовженням повісті в Іпатіївському списку був *Київський літопис*, складений у Видубицькому монастирі на підставі зведень, які не дійшли до нас. Відомі дані про чернігівський, переяславський, галицький літописи ХІІ ст., але вони не збереглися, тільки з уривками увійшли до інших зведень.

Видатною літературною й історичною пам'яткою XIII ст. став *Галицько-Волинський літопис*, що відобразив події на галицьких і волинських землях у 1201-1292, у зв'язку із занепадом Києва та перенесенням державного центру до Галицько-Волинського князівства, де й зосередилося літописання.

З XIV ст. літописання характеризувалося складанням загальноруських списків і зведень. Так виникли Лаврентіївський літопис (1377 р.), Іпатський (Іпатіївський) літопис (поч. XV ст.), Радзивилівський список (кін. XV ст.), Хлєбниківський список (XVI ст.), Погодінський список (кін. XVI ст.) і ряд інших, що переважно були опубліковані в «Полном собрании русских летописей» (1841–1989). Давньокиївська літописна традиція у XIV – XVI ст. продовжувалася у Московській Русі та Литовсько-Руській державі. Цінністю фактичного матеріалу відзначаються Новгородський та Володимиро-Суздальський літописи, які містять загальноруський історичний матеріал, зокрема про боротьбу Русі з німецькими, шведськими та монголо-татарськими завойовниками.

На період існування Великого князівства Литовського і перебування українських земель у його складі (XV – XVI ст.) припало виникнення литовських (західноруських, або білорусько-литовських) літописів, що дійшли до нас у багатьох зведеннях і списках: літописи Биховця, Авраамки, Красинського, Румянцевський, Київський (Супрасльський) та інші. Західноруські літописи висвітлювали події суспільно-політичного і соціально-економічного життя Литви й Білорусі, історію міст Литовського князівства і містили відомості про соціально-політичні й економічні відносини в Україні, боротьбу українського народу проти литовських і польських загарбників.

Давньокиївські літописні традиції в Україні набули продовження в кінці XVI ст., що зумовлювалося загальними обставиними економічного, політичного й культурного розвитку українських земель. Звернення до героїчного минулого українського народу, до зображення його боротьби з ворогами служило політичній меті піднесення могутнього соціального і національно-визвольного руху проти панування шляхетської Польщі (особливо після Люблінської та Берестейської уній), ратної звитяги українського козацтва проти загарбних зазіхань Туреччини, Кримського ханства та інших агресивних сусідів. Літописи складали освічені духовні і світські особи, вихованці Острозької школи, Київської та Львівської колегій, у монастирях, а також представники освіченого міщанства і козацтва. Серед українських літописів XVI – XVII ст. особливу наукову цінність становлять Густинський літопис і «Літописці Волині і України». Упродовж XVII ст. було складено й інші літописи: Львівський літопис (1498-1649), Острозький літописець (1500-1636), Межигірський літопис (1393-1620), Хмільницький літопис (1636-1650).

Особливого значення в історії літописання набули літописи другої половини XVII ст. – початку XVIII ст., тобто історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси і їх умовна назва – козацькі літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються. Дотепер збереглися три найвизначніші козацькі літописи – Самовидця (про події 1648-1702 рр.), Григорія Граб'янки (1710 р., про події від виникнення козацтва до 1709 р.) та Самійла Величка (1720 р., про події в Україні 1648-1700 рр.). У цих літописах мова йде про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр., його боротьбу проти польсько-шляхетських і

турецько-татарських загарбників, подається характеристика економічного, політичного й культурного життя країни, розкривається міжнародне становище у Європі та Азії у зв'язку з подіями 1648-1654 рр., наводяться факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Молдови, Туреччини й інших країн. Козацькі літописи створені високоосвіченими людьми, переважно військовими канцеляристами, які добре знали рідну й іноземні мови, мали літературний хист.

Загалом літописи – цінне джерело для вивчення історії української літературної мови, формування і становлення літописного жарну. Мова більшості літописів книжна, близька до народнорозмовної. У літописах широко представлена загальновживана і військова лексика, народні перекази й легенди, порівняння, прислів'я й приказки. У літописах наявна велика кількість церковнослов'янізмів, полонізмів, латинізмів та інших запозичень. У більшості літописах, від пам'яток XI – XIII ст. до XVI – XVIII ст., стиль викладу лаконічний, доступний. Для мови літописів характерні прості речення, еліптичні конструкції, повторення старої формули «того ж року». У літописах XVII ст., зокрема у творах Самійла Величка і Григорія Граб'янки, виклад уже урочистий, канцелярський, звідси і складна будова фрази, широке залучення церковнослов'янізмів.

Висновок

Літописання – книжкова писемність і творчість, що найбільшого розвитку набули в умовах існування Київської держави. Воно первинно мало історико-хронологічний характер, із елементами світського, епістолярного, ділового спрямування і заклало підвалини для подальшого розвитку літописного жанру української мови. Найбільш багатим у розвитку власного літописання стало XI ст. (Літописне зведення 1037 р., Києво-Печерське літописне зведення 1072-1073 рр., Новгородське зведення 1079 р., Початкове зведення 1093-1095 рр.). Останнє зведення стало базою для написання *Повісті минулих літ*, продовженням якої став *Київський літопис*, а далі *Галицько-Волинський літопис*. Саме три найдавніші літописи – *Повість минулих літ*, *Київський літопис*, *Галицько-Волинський літопис* – склали український літописний звід, що далі послідовно діставав продовження як літопис свідомого українського етносу.

З XIV ст. літописання характеризувалося складанням загальноруських списків і зведень (Лаврентіївський літопис (1377 р.), Іпатський (Іпатіївський) літопис (поч. XV ст.), Хлєбниківський список (XVI ст.) та ін.). З українських літописів XVI – XVII ст. відомі такі літописи, як Густинський літопис, «Літописці Волині і України», Львівський літопис (1498-1649), Острозький літописець (1500-1636 рр.) тощо. Особливого значення в історії книгописання набули козацькі літописи (Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка). Літописи стали цінним джерелом вивчення історії української літературної мови і зокрема літописного жанру. Мова їх близька до народнорозмовної, із загальновживаною та рідковживаною лексикою, простими реченнями, традиційними повтореннями.

Список літератури

1. Брус М. П. Літописання XI – XIII століть як джерело вивчення жіночого антропонімікону. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Вип. 21. Ужгород: Ужгород. нац. університет, 2016. С. 211–214.

2. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: “Тіповіт”, 2015. 400 с.

3. Галицько-Волинський літопис: текст / *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: “Наукова думка”, 2002. С. 75–156.

4. Геньорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л. Л. Гумецька. К.: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

5. Геньорський А. І. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. (Іпатіївський кодекс 1201–1260 рр.). *Дослідження і матеріали з української мови* / редкол.: І. П. Крип’якевич, Л. Л. Гумецька та ін. К.: Видавництво АН УРСР, 1959. Т. І. С. 37–45.

6. Київський літопис. *Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй*. М.: “Языки русской культуры”, 1998. С. 273–715.

7. Котляр М. Ф. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: “Наук. думка”, 2002. С. 157–359.

8. Ніка О. І. Історія української літературної мови: посібник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: “Освіта України”, 2014. 336 с.

9. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. Київ – Житомир: “Полісся”, 2015. 352 с.

10. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор нарису і приміток М. С. Тимошик. К.: “Либідь”, 1995. 296 с.

11. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод* / подготовка текста Д. С. Лихачева ; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред.чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц. М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. 405 с.

12. Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов’янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

13. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

14. Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / отв. ред. Н. Н. Пилинский. К.: “Наукова думка”, 1986. 184 с.

15. Франчук В. Ю. Хлєбниковський список Галицько-Волинського літопису як пам’ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: “Наукова думка”, 2002. С. 60–74.

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського літописного книговидання.
2. З якого періоду відомі перші зразки літописного зведення і творення?
3. Якого жанру й характеру були перші пам’ятки літописного характеру?
4. У яких редакціях, списках і якого змісту була *Повість минулих літ*?
5. Якою мовою писалися і як створювалися давньоукраїнські літописні твори?
6. Які збереглися пам’ятки давньоукраїнського літописного жанру і їх списки?
7. Які специфічні риси української мови відображені в літописних пам’ятках?
8. Якою мірою літописні твори відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давньої літописної креативності?
10. Яка історія розвитку літописного жанру від найдавніших часів дотепер?

4. РОЗВИТОК СВІТСЬКОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з художнім книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками світського спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток світського характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в художніх давньоукраїнських творах. Простеження еволюційних змін у становленні світсько-художнього книгописання як одного з функціональних стилів української літературної мови.

ВСТУП. Художнє книгописання – один із найбільш розвинених різновидів книжкової справи і творчості давньоукраїнського періоду, який поширився завдяки високому рівню розвитку писемності на Русі, налагодженому книгописанню при київських соборах і монастирях, а також книжному багатству, яким володіли київські князі. Першими великими взірцями світського характеру були переважно перекладні твори (*Збірник 1073 р.*), під впливом яких створювалися й оригінальні (*Збірник 1076р., Повчання* Володимира Мономаха, *Слово о полку Ігоревім* тощо), що мали переважно світсько-повчальне і світсько-релігійне спрямування. Провідне місце в культурному й державному розвитку Київського князівства відведено Володимиру Мономаху як найосвіченішому правителю серед руських князів, завдяки його творам *Повчання дітях, Автобіографії* в ньому і *Листу* до Олега Святославича. На період XI – XV ст. припало творення великої кількості різножанрових світсько-художніх творів (перекладних та оригінальних), що збереглися дотепер у різних редакціях або списках (*Слово о законі і благодаті* митрополита Іларіона, *Синайський Патерик* XI ст., *Устав князя Володимира, Устав князя Ярослава, Слово на Антипасху* Кирила Турівського XII ст. та інші) і засвідчили високий рівень розвитку давньоруського красномовства, у якому могли певною мірою відобразитися і власне українські мовні риси.

ПЛАН

1. Особливості художнього книгописання в давньоукраїнській мові.
2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки світсько-художнього змісту.
3. Мовні й стильові ознаки художніх давньоукраїнських творів.
4. Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання.

ЗМІСТ

1. Особливості художнього книгописання в давньоукраїнській мові

Світське життя в Київській державі великою мірою визначав рівень розвитку культурного життя, яке формувалося під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. У культурному плані Київська держава відчутного розвитку почала зазнавати ще в першій половині XI ст., а особливо від часів правління князя Ярослава. Рівень культурного життя залежав насамперед від рівня розвитку писемності, яка своїми коренями сягала додержавних часів. Фактами тривалої історії розвитку писемності на Русі були відомості з Паннонського житія Кирила (861): «Тут таки, у Херсонесі, знайшов Костянтин Євангелію і Псалтир, руськими письменами писані, і людину знайшов, що розмовляла руською мовою, і розмовляв з нею; і, засвоївши цю нову мову, порівнював її письмена, голосні й приголосні, до своєї мови й незабаром почав читати новою мовою й міг пояснити прочитане».

Значним поштовхом до культурного піднесення стало хрещення Русі князем Володимиром у 988-989 рр. Тим більше, ще в 988 р. була заснована перша школа в Києві. Про таку подію відзначено в *Літописі Руському* за редакцією О. В. Мишанича (К., 1989): «І поставив він [Володимир] церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. … І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне».

Великий князь Ярослав заснував у 1037 р. першу на Русі бібліотеку та скрипторій у Софійському соборі в Києві. У *Літописі Руському* за редакцією О. В. Мишанича (К., 1989) зазначено: «І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо [Святеє], і списали багато книг… Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє».

На другу половину XI ст. припало творення і двох збірників світського характеру. У 1073 р. було переписано в Києві енциклопедичний збірник під назвою *Ізборник Святослава.* А в 1076 р. диякон Іоанн уклав у Києві наступний збірник під звичайною назвою *Ізборник.* Це два перші найбільші твори світського змісту, які з'явилися в Київській державі і вплинули на піднесення культурного життя. *Ізборник Святослава 1073 р.* являв собою список з болгарського протографа, перекладеного з грецького оригіналу (до нашого часу не зберігся) для болгарського царя Симеона. Його вважають своєрідною «богословською енциклопедією», де тогочасний читач міг знайти відповіді на різні життєві питання. Понад 400 статей кодексу присвячені тлумаченню малозрозумілих слів, а також окремих уривків святого письма і патристичної літератури. Список засвідчував той характер і обсяг літератури, яка була відома в середині XI ст. на Русі. *Ізборник 1076 р.* – збірка статей, переважно оригінального характеру, присвячена релігійно-моральним настановам «како жити християнину». Учені вважають, що в ньому простежуються досить виразно елементи південноруської говірки, які згодом лягли в основу формування мови української народності.

Світські писемні пам'ятки другої половини XI ст. відзначалися реалістичністю. Показовою в той час стала діяльність і творчість Володимира Мономаха, що відобразилася в літописанні від 1073 р. і до кінця його правління – 1125 р. У період князювання Володимир Мономах доклав чимало зусиль, щоб об'єднати удільні й периферійні князівства навколо великокняжого стола в Києві і створити одну міцну централізовану владу. Найскладнішою частиною діяльності цього князя була боротьба з половцями задля захисту великодержавного значення Києва. Водночас він дбав і про зміцнення на півночі правобережного басейну Волги, де його син Юрій Довгорукий і внук Андрій Боголюбський заклали основи розвитку могутнього Володимиро-Суздальського князівства.

Учені вважають, що Володимир Мономах був єдиним з-поміж руських князів, який мав хист до літературних занять. Так, *Повчання*, писане переважно в мозаїчній техніці нанизування цитат і запозичень, з літературного погляду не можна зарахувати до взірців стилю, а настанови дітям, викладені в ньому, не відзначаються особливою глибиною і є загалом повсякденною мудрістю, однак сам факт

написання його промовляє багато. Найцікавішою частиною *Повчання* є опис «трудів і шляхів князя». Ця спроба автобіографії на початку XII ст., хай і не стільки роздумами над прожитим і сподіяним, скільки перераховуванням подій життя, є безпрецедентною не тільки в попередній руській літературі, а й далі через багато століть. Уже саме звернення до цього жанру свідчить про високе відчуття особистості й усвідомлення цінності індивідуального життєвого шляху. На загальному тлі сучасної Мономахової культури, для якої взагалі характерне нерозрізнення індивідуальності, це має свідчити про досить тонку душевну організацію й непростий внутрішній світ цієї людини.

Особливе значення в культурно-освітньому розвитку Київської держави мало заснування спочатку початкових шкіл, а далі й вищих навчальних установ. Якщо з XI ст. почали виникати перші школи в межах Київського князівства, то в XII – XIII ст. вони розвинулися і в Галицькому та Волинському князівствах. А з XIV ст. стали відомі й перші навчальні установи вищого типу. Так, у У 1348 р. було засновано Празький університет, який став джерелом науки й культури для Польщі та всіх народів на її території, і зокрема українців. У 1397 р. королева Ядвіга заснувала Литовську колегію та окремий інтернат для русинів (українців та білорусів) при Празькому університеті.

У 1364 р. Казимир III заснував Краківський університет, а в 1400 році Владислав Ягайло реорганізував його, звідки й назва – Яґелонський університет. Від початку заснування цього вищого освітнього закладу в ньому навчалися й українці. За списками студентів, протягом XV – XVI ст. тут здобували освіту близько 800 українців. Наприкінці XIV ст. і на початку XV ст. при Краківському університеті існували гуртожитки для «литовських» та «руських» студентів.

З XV ст. почало розвиватися й книгодрукування. Так, у 1491 р. в друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові було видано кириличні книжки слов’янською мовою з елементами живої української мови. Це найдавніші кириличні книжки із зазначеним місцем і часом друку, що призначені були для українців і збереглися до нашого часу. Після Фіоля кириличні книжки друкували в українських та білоруських друкарнях, що існували протягом короткого часу або були мандрівними (друкарні Ф. Скорини у Вільні (1525 р.), Заблудові (1561 р.), Могилеві (1630 р.) та ін.).

2. Давньоукраїнські писемні пам’ятки світсько-художнього змісту

В історії світського книгописання знаменним було XI ст., і показовою в межах цього часу стала творчість князя Володимира Всеволодовича Мономаха, яка увінчалася виходом його твору *Повчання* – однієї з оригінальних писемних давньоукраїнських пам’яток світського змісту другої половини XI ст. Автор *Повчання* Володимир Мономах упродовж 1113 – 1125 рр. князював у Києві, а до того часу – у Смоленську, Чернігові, Переяславі. Твір Мономаха вперше оприлюднив граф О. Мусін-Пушкін 1793 р. у Санкт-Петербурзі.

Повчання для дітей Володимира Всеволодовича Мономаха стало визначним зразком давньої літературної мови, народної у своїй основі. Дотепер зберігся тільки один список цього твору, який включений під 1096 роком разом із листом Володимира Мономаха князю Олегу Святославовичу до *Повісті минулих літ* у складі Лаврентіївського літопису 1377 року. Але роком написання *Повчання*

дослідники визначають 1117 р. Це пам'ятка характеризується тогочасними мовними й стилістичними ознаками. Загалом Володимира Мономаха вважають центральною особою письменства XI ст., який своїми творами – *Повчанням дітям*, *Автобіографією* в ньому і *Листом* до Олега Святославича – започаткував традиції в північному роді Мономаховичів дбати про ріст і розвиток князівства шляхом централізації і об'єднання державних частин в одне ціле.

Знаним письменником, оратором, церковно-політичним діячем Русі в XI ст. був перший митрополит київський Іларіон із русинів. У *Повісті минулих літ* під 1051 р. відзначено, що князь Ярослав дуже любив церкву св. Апостолів і зібрав при ній багато священиків, серед яких був «мужъ благъ и книженъ и постникъ» пресвітер іменем Ларіон, який полюбляв ходити на пагорб коло Дніпра, де викопав «печеръку малу». Синод руських єпископів 1051 року обрав Іларіона київським митрополитом. Він брав участь у складанні церковного судебника князя Ярослава. *Слово* Іларіона – це перша пам'ятка давньоукраїнського ораторського мистецтва, написана, очевидно, до 1050 року. Збереглися тільки уривки з нього від XIII ст., а найраніше збережені списки належать до XV ст. Твір видавався багато разів. Лінгвістичне видання пам'ятки кількох редакцій із різночитанням здійснив О. М. Молдован у книзі «Слово о законе и благодати» Илариона (М., 1984).

Пам'ятками світського стилю є і збірники другої половини XI ст.: *Ізборник 1073 р.* та *Ізборник 1076 р.* Перший *Збірник* – видатна пам'ятка мови, книжкового мистецтва, живопису, яка написана уставом на пергамені у два стопці і налічує 266 аркушів (532 с.). Він містить не тільки твори церковного змісту, а й світської тематики, зокрема трактат Георгія Хировоска «О образѣхъ». Сьогодні відомо 22 списки *Збірника 1073 р.*, але переважно східнослов'янські. Пам'ятку відкрили в 1817 р. П. М. Строєв та К. Ф. Калайдович у бібліотеці Воскресенського монастиря біля Москви, тепер вона зберігається в Державному історичному музеї Москви. Уперше фотолітографічним способом повністю видана в Санк-Петербурзі 1880 р., а чудове факсимільне видання *Збірника 1073 року* побачило світ у 1983 р. під назвою «Изборник Святослава 1073 года / Факсимильное издание», у комплекті з книгою «Изборник Святослава 1073 года / Научный аппарат факсимильного издания».

Ізборник 1076 р. – це збірник, який уклав диякон Іоанн у Києві, що вважається однією із небагатьох точно датованих пам'яток XI ст. Написаний збірник на пергамені уставом в один стовпець і налічує 277 арк. Текст *Збірника* погано зберігся, частково поновлений у XIV – XV ст. У кінці 50-их років XX ст. здійснено оптико-фотографічне дослідження пам'ятки (Д. П. Ерастов) і переконливо прочитано багато вицвілих і нечітких місць рукопису. *Збірник* укладено в Києві на основі книг княжої бібліотеки. Він містить уривки зі Святого Письма, твори Отців Церкви та інші, перекладені з грецької мови, а в окремих текстах відчутне редагування давньоукраїнських книжників. Оригінал пам'ятки зберігається в Державній публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі. *Збірник 1076 р.* вперше опублікував В. С. Шимановський. Критичне видання пам'ятки з урахуванням оптико-фотографічного її обстеження вийшло в Москві 1965 року – «Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов».

Синайський патерик XI ст. отримав свою назву десь у XIV – XV ст. як давній слов'янський переклад із грецької мови збірки оповідей про аскетів-ченців, більшу частину якої становить «Левада (луг) духовна» візантійського письменника Івана Мосха, скомпонована в першій чверті VII ст. Існує думка, що збірку в східнослов'янській традиції названо *Синайський патерик* через те, що в ній значна кількість оповідань пов'язана з життям і благочестивою діяльністю ченців монастиря на Синаї, де провів свої перші чернечі роки Іван Мосх. Найдавніший і найповніший старожитній слов'янський переклад твору І. Мосха зберігся в давньому східнослов'янському списку XI ст. (дехто датує його початком XII ст.). Манускрипт налічує 184 аркуші і написаний уставом кількома почерками (не менше вісьма). Зберігається в Державному історичному музеї Москви. Твір було опубліковано в Москві 1967 р. під назвою «Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина».

Визначною давньоукраїнською світською пам'яткою XII ст. і шедевром світової літератури став твір *Слово о полку Ігоревім*. Він створений під враженням походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та інших руських князів проти половців 1185 року. Поразка русичів послужила авторові приводом для пекучих роздумів про долю рідної землі і народу, про необхідність всенародного єднання для відсічі ворогам. Автор пам'ятки невідомий, але був, імовірно, високоосвіченою і талановитою людиною. *Слово о полку Ігоревім* увійшов в історію як глибоко патріотичний твір, якому притаманні ліризм, драматизм, багатство та оригінальність поетики, яскравість картин і художніх образів. Оскільки автор поеми й місце написання її при збереженому тексті не зазначені, авторство і локалізація пам'ятки неодноразово дискутувалися і ставали предметом багатьох гіпотез.

Пам'ятку виявив граф О. Мусін-Пушкін у 80-х рр. XVIII ст., який придбав колекцію рукописів Спасо-Ярославського монастиря, до якої входила книга «Хронограф». У кінці вказаної книги містився і твір *Слово о полку Ігоревім*, який граф надрукував в Москві 1800 року за участю М. Бантиша-Каменського і О. Малиновського, подавши також переклад російською мовою. Під час московської пожежі 1812 р. манускрипт *Слова* згорів разом із бібліотекою О. Мусіна-Пушкіна. Другий список пам'ятки – копія, зроблена для цариці Катерини II (факсимільне видання в Москві, 1954 р.). На основі особливостей орфографії виданого тексту більшість дослідників *Слова* вважають, що в О. Мусіна-Пушкіна був текст XV – XVI ст. У ньому простежується написання *ш* на місці *с*, *ц* на місці *ч*, тому допускається, що пам'ятку переписано на Псковщині. Перші дослідники й видавці *Слова* допускали помилки в прочитанні давнього тексту пам'ятки, тому в публікації 1800 р. і в катерининській копії багато «темних місць», над якими вчені працюють дотепер.

З часів князювання Володимира Святославича (Хрестителя) відома пам'ятка давнього церковного права під назвою *Устав князя Володимира*, чи *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних*, яка збереглася в кількох редакціях у понад 200 списках XIV – XIX ст. Найдавніший список так званої Синодальної редакції пам'ятки зберігся від XIV ст. як додаток до Новгородської кормчої 1280-х років. Одна з редакцій *Уставу* входить до складу списків Володимиро-Волинської кормчої, архетип якої снесено до тексту номоканона,

переписаного в 1286 р. у Володимирі-Волинському на замовлення князя Володимира Васильковича. Оригінал Синодального списку XIV ст. зберігається в Державному історичному музеї Москві, а оригінал публікованого списку XVI ст. Волинської редакції *Уставу князя Володимира* зберігається в Російській національній бібліотеці Санкт-Петербурга.

З періоду володарювання князя Ярослава Володимировича відомий *Устав князя Ярослава*, або *Устав князя Ярослава про церковні суди* як кодекс родинного та шлюбного права Київської держави, який зберігся в шести редакціях і майже в 90 списках. У давніх редакціях виділяються дві – Простора (Широка) та Коротка. Архівний звод Просторої (Широкої) редакції виник у XV – XV ст. на заході Русі і зберігся в єдиному списку 1460–70-их рр. Оригінал пам’ятки зберігається в Російському державному архіві давніх актів Москви. У Рум’янцевській редакції поєднані зводи Короткої й Просторої. Оригінал Рум’янцевської редакції зберігається в Російській державній бібліотеці Москви.

До світських пам’ятков XIII ст. слід віднести і твір *Слово про погибель руської землі*, який зберігся завдяки тому, що його було використано як вступ до першої редакції «Житія Олександра Невського». Про місце й автора пам’ятки висловлювалися різні міркування, із припущенням, що автор жив у XIII ст. і походив із півдня Русі. У творі письменник описав межі держави, наче перебував у Києві або Галичі, виразно натякнув на міждержавні та міжетнічні стосунки на заході та північному заході Східної Славії в XIII ст. Південноруське походження пам’ятки засвідчують і особливості лексики твору. У кінці уривку згадуються князі Ярослав Всеволодович та його брат Юрій – князь володимирський. Твір звучить елегійно; можливо, це був вступ до похвали князеві Ярославу Всеволодовичу. За стилем нагадує твори Серапіона – письменника XIII ст. Пам’ятка відома у двох списках. Список XV ст. зберігається в Державному архіві Псковської області Російської Федерації.

3. Мовні й стильові ознаки художніх давньоукраїнських творів

У період розвитку Київської держави розвивалося красномовство, представники якого – переважно правителі, священнослужителі й книжники – з другої половини XI ст. творили прекрасні образи, порівняння, метафори, що згодом увійшли в основу поетичного стилю епіки й повчання. Все це відбувалося разом із виявом нових спроможностей мови та її функцій в літературному ліричному й епічному творах. Поетична мова служила не тільки зображенню речі і створенню зв’язаного з нею розповідного чи описового тексту, а й збудженню творчої уяви слухача-читача до співтворчості у почуваннях і переживаннях з приводу зображених моментів. Давнє звертання митрополита Іларіона 1051 р. до «чесної голови» Володимира, щоб він устав з могили і поглянув на своїх сина й невістку та внуків із правнуками та на величні їх діла, – ще й сьогодні пронизує великою щирістю і силою цього образу. У будові порівнянь і образів автор оминав скупчення похвальних епітетів, завдячи чому образність стала прозорою, доступною і зрозумілою. Ця рівномірність між основним змістом і його формою, між суттєвим і декоративним надає *Похвальному слову* митрополита Іларіона майже епічного спокою класичного твору.

Дослідники світської літератури давньоукраїнського періоду відзначали, що для руського письменства від другої половини XI ст. характерне було реалістичне зображення тогочасного жття, і при цьому особливу увагу звертали на творчість князя Володимира Мономаха як найбільш освіченого й талановитого правителя Русі. Так, Володимир Мономах знав життя воїна і князя, заповнене походами, битвами й небезпеками, але не був самітником чи тільки інтелектуалом, натомість у *Повчанні* змалював ідеал поведінки майже монастирського типу. *Повчання* дало зрозуміти, з чого насправді складалося князівське життя та яких душевних і фізичних сил потребувало. Діяльність і творчість князя Володимира Мономаха відобразилися в стилі мови його писань. Власні думки автор висловлював просто і чітко, без особливої образності. Він багато всього знав, але говорив тільки про те, що його найбільше цікавило й турбувало, тобто про основи правління: справедливість і людяність. Його батько Всеволод «дома сѣдя, изумѣяше пять языкъ»; Володимир також знав чужі мови та їх письменство. Усе це й відобразилося у свідомості й світогляді князя – як основа його асоціацій і самокритики. Тому тільки в окремих важливих місцях свого власного наказу дітям автор покликається на однорідні думки відомих авторів минулого часу про ті самі справи. Ця однорідність думання була наслідком спільної йому і його авторам-учителям основи християнського світогляду.

Мова повчальної частини твору в основному книжна, а де автор висловлює власні думки, мова стає живою. Вступний розділ і окремі настанови *Повчання* витримані в конструкціях, відомих із *Догорів* і *Руської Правди*. Наказовий спосіб замінено безособовим загальним інфінітивом із давальним логічного підмета або без нього: «яди и питью без плища велика быти, при старых молчати… съ точными и меншими любовь имѣти…». У прямому звертанні до дітей, коли наказ логічно наголошується, вживається вокативна конструкція: «по истинѣ, дѣти моя, разумѣйте… а бога дѣля не лѣнитеся, молю вы ся, не забывайте… и сему ся подивуемы… си словца прочитаюче, дѣти моя… похвалите бога, послушайте мене… всего же паче убогих не забывайте, по силѣ кормите…». Обидва варіанти наказових конструкцій – прямої в другій особі множини та інфінітивної – мають у Володимира Мономаха свій характер: перший – виразної наказовості, а другий – поради, просьби. У площині батьківського повчання форма наказу звужена до окреслення бажання батька, щоб його діти думали і поводилися так, як він. Наказ, порада, просьба можуть виражатися в конструкціях імператива та дієприслівника, напр.: «первое… страх имѣйте божий… и милостыню творяче неоскудну».

У *Повчанні* автобіографічна частина має виразно розповідний стиль, витримана в живому ритмі, багата моментами напруженої дії. Минулі події життя автора передано аористами першої особи – особи оповідача; попередні дії інших підметів виражені давноминулим часом. Мета і продовження аористної дії може бути виражена дієприслівниками минулого часу: «та посла мя святослав в ляхы; ходив за глоговы… ходив в земли их 4 мѣсяци и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее». Звичайно, ж після дієслова руху стоїть супін дієслова мети: «идох… мира творит… ходихом… биться, и на ту весну к ярополку совокуплятся на броды», в останньому разі без дієслова руху, що знаходиться в попередньому реченні.

У розповідях про лови автор вживає аорист для означення повторної завершеної кожний раз дії: «и с коня много падах, голову си розбих дважды; и руцѣ і нозѣ свои вередих, в уности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своея». Дію, яка частіше повторюється, автор виражає складеним минулим часом дієслова повторного недоконаного виду («по сту уганивал»). Дія неповторно завершена виражалася дієсловом недоконаного виду: «лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже». Свої завершені дії на ловах автор зобразив повними перфектними фразами першої особи без особового займенника: «ловил… дѣял… имал… дал + есмь». Для підкреслення особистого вчинку в протиставленні до третіх осіб автор вжив займенник: «сам есмь – держал, призирал». З такого зіставлення видно, що Володимир Мономах добре відчував і дух, і лінію розвитку руської мови своєї доби і вміло оперував не тільки формальними і словотворчими засобами цієї мови, а й семантично-синтаксичною гнучкістю.

Повчання Володимира Мономаха у своєму синтаксисі відзначається деякими особливостями зв'язку окремих частин речення у числах і особах, ніби автор справді, поспішаючи, тільки намічав скелет твору, який так і залишився без граматичного узгодження і стилістичного шліфу. *Повчання* справляє враження твору, задуманого десь у дорозі, під диктування автора, без повної уваги до граматичного зв'язку окремих частин тексту. Проте воно було цілком логічно побудоване – як в основних думках, так і у всіх вставних – роз'яснювальних, зображувальних і доказових частинах. Це досить сильне свідчення повної монолітності побудови *Повчання* як літературного твору, хоч у зіставленні з подібними, що наявні в однорідних творах минулого часу, у Біблії та повчальних писаннях першохристиянських і візантійських письменників, може здатися, що цей твір в деяких частинах складається із запозиченого і власного матеріалів.

Володимир Мономах як стиліст відзначався простотою мислення у побудові речення, яку легко передавав поперемінним вживанням дієприкметників та дієприслівників: «аще и на кони ѣздяче, не будеть ни с кым орудья… зовѣте беспрестани… нежели мыслити безлѣпицю ѣздя»; «рѣчь молвяче, и лихо и добро, не кленитеся… и цѣловавши крест блюдѣте, да не приступни погубите душѣ своеѣ»; «на войну вышедъ, не лѣнитеся… и сторожѣ сами наряживайте, и ночь отвсюду нарядивше около вои, тоже лязите… не розглядавше лѣнощами внезапу бо человѣк погибаеть»; «куда не ходяще путем по своим землям, не дайте пакости дѣяти… да не кляти вас начнуть». Прислівникові форми виступали справжніми синтагмами, що в автобіографічній частині твору об'єднували цілі періоди безприсудкових речень: «та посла мя в ляхы, ходив за Глоговы до Чешськаго лѣса, ходив в земли их 4 мѣсяцы; и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее новгородьское; та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, та оттуда Турову, и на весну та Переяславлю, таже Турову. и Святослав умре, и яз пакы Смолиньску, а и Смолиньска тойже зимѣ та к Новугороду, на весну Глѣбови на помочь…».

Володимир Мономах показав себе не тільки добрим оповідачем-письменником, а й поетичним талантом, зокрема у *Листі до Олега Святославича* – невеликому творі, що став єдиним зразком давньоруського листування. У цьому письмі власні почування автор передав у ритмі голосільного речитативу, що охопив 15 різноскладових фраз. Змістом цієї частини є два провідні мотиви: пряме

звертання до Олега в умовнобажальному способі – «бяше + інфінітив» без особового займенника другої особи, із завершенням у наказовому способі – «пусти ю» та розповідний мотив про мету листа, 1-й особі без займенника, який з'являється лише в кінцевому рядку – «а яз утѣшюся». Тон листа, хоч пронизаний сердечним болем, спокійний, як личить гідному і досвідченому державному діячеві. Голосільна образність твору виражена образом запрошення невістки для спільного плачу за вбитим і сидіння її на призначеному місці – «як горлиця на сусѣ древѣ».

Таким чином, мова *Повчання* Володимира Мономаха засвідчила наростання живомовної лексики, фразеології і синтаксису в давньоукраїнський період. Вона вмістила й елементи книжної мови старослов'янських пам'яток IX – XI ст. Проте книжні риси сприймалися вже як залишки давньослов'янського споріднення, а не механічне запозичення, бо вони поступово занепадали, а на їх місці з'являлися конструкції з яскраво вираженими новими функціями.

Значну увагу привертає й видатна пам'ятка світської писемності XII ст. *Слово о полку Ігоревім*, основою якої стала народнопоетична стихія, тогочасна розмовна мова. Найбільшою мірою в пам'ятці відображені лексика й фразеологія військового характеру, майстерно вплетені й вислови та образи землеробства, мисливства та відчутною в ній є книжні слова і вирази. Для твору характерна велика кількість розмовних слів (*болоня, жалощи, зегзиця, зоря, лада, тутнути, клекътъ, щекотъ* тощо). Мовна й стилістична цінність пам'ятки не тільки завдяки словам, виразам, образності й поетичності, а й героїзації усієї композиції за допомогою мовних засобів, старанно дібраних і використаних у різних випадках, у могутньому ліричному струмені, безпосередньому зверненні автора до слухача, до всього в навколишньому середовищі. *Слово о полку Ігоревім* засвідчило силу давньоукраїнської народнорозмовної і народнопісенної мови, її красу й багатство, афористичність і крилатість у вираженні мудрості й героїчності народу.

Дослідники мови *Слова о полку Ігоревім* розкрили чимало «темних місць» у пам'ятці, з метою довести автентичність і непідробність твору. Зокрема, у реченні «Ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поютъ славу Святъславлю» слово *Венедици* вчені потрактували як *балтійських венедів* (слов'ян балтійського Помор'я); у реченні «Всеславъ… изъ Кыева дорискаше до Куръ Тмутороканя» сполуку *до Куръ* розглянули як *до півнів Тмутороканя*, тобто до тмутороканських русів, яких називали півнями через походження (кельти з колишньої Галлії), зокрема галлів римляни іменували півнями (у лат. мові слова *Callus* «галл» і *gallus* «півень» вимовляються однаково); у реченні «Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая; галици стады бѣжать къ Дону великому» слово *галици* пояснили як назву русів – *галльське військо*, що перекладається як *галли* – кельти з давньої Галлії.

Отож, народнопоетична мова стала основою мови *Слова о полку Ігоревім*, тобто тогочасне живе розмовне мовлення. На тлі військо-побутової, землеробсько-мисливської лексики й фразеології яскраво виділяється й чимало діалектизмів, що збереглися в українській мові (*велми, гораздъ, жалощи, зоря, клекътъ, смага, щекотъ, чрълены́и* тощо). У *Слові о полку Ігоревім* знайшла відображення сила давньоукраїнської народнорозмовної і народнопісенної мови, її чарівність і могутність, виразність, милозвучність і піднесеність.

4. Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання

Розвиток художнього стилю української мови бере початок у давньоукраїнський період із виникненням та формуванням Київської держави і простежується в різних зразках тогочасної світської літератури (перекладної та оригінальної). Оскільки ж першими великими творами світського змісту на Русі були *Збірники 1073 р.* і *1076 р.,* то можна вважати, що елементи художнього стилю мали місце в творах релігійного, повчального, проповідницького характеру. Початком оригінального світського книгописання можна вважати видатний твір давньоукраїнського періоду з народною мовою у своїй основі *Повчання дітям* Володимира Мономаха, що не втратив своєї цінності й актуальності до сьогодні.

Пам'ятками книжкового мистецтва Київської держави стали й твори деяких священнослужителів, зокрема *Слово о законі і благодаті* митрополита київського Іларіона середини XI ст., *Слово на Антипасху* Кирила Турівського XII ст., *Слово* Серапіона XIII ст., що мали світський, проповідницький і ораторський характер. Патерики – *Синайський* XI ст., *Києво-Печерський* XIII ст. – являли собою збірки оповідань про життя аскетів-ченців і відповідно духовні книги для світських людей. Устави князів Володимира і Ярослава як пам'ятки давнього церковного права також відігравали чималу роль у культурному піднесенні держави. Найвизначнішою пам'яткою світського стилю, шедевром давньоукраїнської книжкової спадщини став народнопоетичний твір *Слово о полку Ігоревім.* Таким чином, на кінець давньоукраїнської доби склалося власне прозове й поетичне книгописання.

З XIV – XVст. художній стиль розвивався найбільшою мірою в прозовому жанрі, який тільки умовно можна віднести до художнього в плані його становлення. Перші зразки такого книгописання сягали, звичайно, давньоукраїнського періоду (житія Ольги, Володимира, Києво-Печерський патерик тощо), а далі продовжували жанри житійно-повістевої, легендарної літератури («Четья» 1489, «Четьї-Мінеї» Данила Туптала, численні апокрифи та легенди XVII – XVIII ст.). З XVI ст. почало розвиватися віршування: епіграми, емблеми, вірші-передмови, історичні вірші, твори Івана Величковського, Климентія Зіновіїва кінця XVII ст. Основна частина творів у XVI – XVIII ст. писалася вже «простою мовою», близькою до народної. Жива народна стихія найбільшою мірою проникала в лірично-пісенні твори, сатирично-гумористичні вірші, віршові оповідання. З XVII ст. бере початок і драматична література, зокрема слов'яноруською і частково «простою мовою» писалися шкільні драми Ф. Прокоповича («Владимир»), Г. Кониського («Воскресеніе мертвыхъ»), «Милость Божая» та ін. Інтермедії, що додавалися до драматичних творів, а також діалоги, вірші писалися живою народною мовою.

Таким чином, народнорозмовна мова найповніше виявила себе в лірично-пісенній, сатирично-гумористичній та малій прозовій творчості. Слов'яноруська і частково проста мова лягли в основу так би мовити тогочасних шкільних драм, до яких інтермедії, вірші, діалоги складалися народною мовою. Давні художні твори, особливо писані живою народною або простою мовою, підготували ґрунт для переходу до нової української літературної мови.

Висновок

Світсько-художнє книгописання – це багата й різножанрова писемна спадщина української мови, яку склади перекладні й оригінальні твори з елементами світського, релігійного, повчального, житійного, проповідницького, ораторського й легендарного спрямування. З виникненням перших великих світських творів *Ізборника 1073 р.* та *Ізборника 1076 р.* стала розвиватися і власна літературна творчість. Визначальною постаттю в розвитку письменства Київської держави став князь Володимир Мономах, якому належать висохудожні зразки з елементами тогочасної народної мови – *Повчання дітям*.

Скарбницю давньоукраїнської книжкової спадщини склали й твори ораторського-проповідницького характеру *Слово о законі і благодаті* митрополита київського Іларіона середини XI ст., *Слово на Антипасху* Кирила Турівського XII ст., *Слово* Серапіона XIII ст.; церковно-повчального змісту *Синайський Патерик* XI ст., *Києво-Печерський Патерик* XIII ст., церковно-правничого спрямування *Устави* князів Володимира і Ярослава XI – XII ст. Вінцем давньоукраїнської світської писемності став народнопоетичний твір *Слово о полку Ігоревім.*

У XIV – XVст. художнє книгописання продовжувало розвивався в різних жанрах, відомих із минулого, а в XVI ст. було започатковане авторське віршування (епіграми, емблеми, вірші-передмови, історичні вірші, твори Івана Величковського, Климентія Зіновіїва кінця XVII ст.), у XVII ст. – драматична літературна творчість. Загалом у XVI – XVIII ст. багато творів було написано вже «простою мовою», близькою до народної, яка стала проявляти себе найбільше в лірично-пісенній, сатирично-гумористичній і малій прозовій творчості.

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: "Тіповіт", 2015. 400 с.

2. Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 13–50.

3. Запаско Я. П. Опис рукописів. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 123–315.

4. Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. М.: "Книга", 1983. 266 л.

5. Изборник 1076 года. *Изборник 1076 года* / издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М.: "Наука", 1965. С. 148–701.

6. Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)* / проф. Дмитро Абрамович. Репринтне видання. К.: "Час", 1991. С. 1–211.

7. Молдован А. М. Первая редакция "Слова" (список С–591). *"Слово о законє и благодати" Илариона:* монография / отв. ред.: Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук. К.: "Наукова думка", 1984. С. 78–100 с.

8. Ніка О. І. Історія української літературної мови: посібник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: "Освіта України", 2014. 336 с.

9. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. Київ – Житомир: "Полісся", 2015. 352 с.

10. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор нарису і приміток М. С. Тимошик. К.: "Либідь", 1995. 296 с.

11. Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 49–107.

12. Пооучєньѥ. *Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый).* М.: "Языки русской культуры", 1997. С. 240–256.

13. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. К.: "АртЕк", 2001. 392 с.

14. Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін.]. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

15. Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 1–48.

16. Слово о плъку Игорєвѣ.... *Слово о плъку Игорєвѣ, Игорѧ сына Свѧтъславлѧ, внука Ольгова* / підготовка давньорус. тексту і примітки В. В. Німчука. К.: "Дніпро", 1982. С. 7–46.

17. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського світсько-художнього книгописання.
2. З якого часу відомі перші перекладні й оригінальні твори світського змісту?
3. Якого жанру й характеру були перші пам'ятки світсько-художнього стилю?
4. Які і в яких редакціях та списках збереглися твори Володимира Мономаха?
5. Якою мовою писалися давньоукраїнські твори світсько-художнього змісту?
6. Які і в яких списках збереглися пам'ятки давнього світського книгописання?
7. Які специфічні риси української мови відображені у світсько-художніх творах?
8. Якою мірою світські твори відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давньої художньої книготворчості?
10. Яка історія розвитку художнього стилю від найдавніших часів дотепер?

5. РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

МЕТА. Ознайомлення з релігійним книгописанням давньоукраїнського періоду, із пам'ятками церковно-релігійного спрямування, мовними й стильовими особливостями найбільш давніх пам'яток релігійного характеру, специфічними українськими рисами, відображеними в давньоукраїнських релігійних творах. Простеження еволюційних змін у становленні церковно-релігійного книгописання як одного з основних стилів української літературної мови.

ВСТУП. Релігійне книгописання – найбільш розвинений і поширений різновид книжкової творчості і мистецтва давньоукраїнського періоду, який добре закріпив на теренах Київського й інших князівств традиції церковнослов'янської мови. Початком його стали переклади релігійних творів із грецької мови (*Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Повчання Кирила Ієрусалимського кінця XI ст.*), під впливом яких почали з'являтися і власні оригінальні твори. А блискуча техніка написання й оформлення рукописів уже в XI ст. засвідчила довготривалі традиції в книжковій справі, які сягали, ймовірно, ще додержавних часів.

Давню церковно-релігійну писемну спадщину склали канонічні твори різножанрового спрямування (*Реймське Євангеліє XI ст., Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр., Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського XI ст., Устав студійський кінця XII ст., Служебник Варлаама Хутинського поч. XIII ст.* та ін.), у яких простежується чимало південноруських рис. Оригінальну писемність відображали твори галицько-волинського походження (*Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Георгієве Євангеліє 1266–1301 рр., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., Волинське Євангеліє кінця XIII ст.* та ін.). А з XV ст. почали з'являтися й перші переклади релігійних творів «простою мовою» (*Четья 1489 р.*).

ПЛАН

1. Особливості релігійного книгописання в давньоукраїнський період.
2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного змісту.
3. Мовні й стильові ознаки релігійних давньоукраїнських творів.
4. Еволюція давньоукраїнського релігійного книгописання.

ЗМІСТ

1. Особливості релігійного книгописання в давньоукраїнський період

Унаслідок хрещення Русі і під значним впливом запозиченої старослов'янської мови почало активно розвиватися церковно-релігійне життя в Київській феодальній державі. Основну частину його склало написання оригінальних і перекладних релігійних творів, серед яких найбільш визначними пам'ятками давньоукраїнського письменства стали Євангелія.

Церковно-релігійне життя зазнало піднесення в часи правління князя Ярослава, коли в Київській державі велося активне книгописання, особливо при церквах і монастирях та розповсюджувалося за межі держави. Так, у 1048 році після шлюбу із французьким королем Генрихом I дочка князя Ярослава Анна привезла із собою до Франції книгу з двох частин: кириличної (євангельські читання), переписаної в Києві, та глаголичної (апостольські послання й паремії на свята за римо-католицьким календарем). У другій половині XI ст. при церквах і монастирях почали відкривати школи. Зокрема, У 1086 р. князь Всеволод Ярославич заснував у

Києві монастир св. Андрія, у якому ігуменею стала княжна Анна Всеволодівна і створила при ньому першу зафіксовану в літописі школу для дівчат.

Українською рукописною спадщиною XI ст. стали такі церковно-релігійні пам'ятки, як *Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр, Архангельське Євангеліє 1092 р., Реймське Євангеліє (кирилична частина), Турівське Євангеліє середини XI ст., Чудовський Псалтир XI ст., Пандекти Антіоха XI ст., Слова Григорія Богослова XI ст., Повчання Кирила Ієрусалимського кінця XI – поч. XII ст.* та інші. Дослідники вважають, що початком власної рукописної спадщини стало видання *Остромирового Євангелія 1056–1057 рр.*, оскільки цей кодекс є найдавнішою точно датованою і найвизначнішою за мистецьким оздобленням пам'яткою писемності не тільки східних слов'ян , а й усього слов'янського світу. У 1056–1057 рр. Євангеліє переписав диякон Григорій у Києві для новгородського посадника Остромира, тому й отримало назву *Остромирове Євангеліє*. Розглянуті пам'ятки XI ст. і виявлені в них південноруські риси дали право знавцям рукописної творчості віднести їх до творів книжкового мистецтва Південної Русі, а насамперед київських земель.

У XII ст. розширилися межі південноруського книгописання, а особливо на території Галицького і Волинського князівств, де при монастирях, єпископських кафедрах, князівських дврах продовжувалося переписування канонічних творів і написання власних церковно-релігійних текстів. До цього століття належать такі пам'ятки, як *Мстиславове Євангеліє1095–1117 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Бучацьке Євангеліє кінця XII – початку XIII ст., Христинопільський Апостол, Служебник Варлаама Хутинського* та інші. У книжковій справі XII ст. відобразилися нові явища, зумовлені проникненням київської спадщини в народне середовище, посиленням взаємозв'язків між майстрами рукописної книги і декоративного мистецтва та народної творчості.

Пам'ятки XIII ст. походять здебільшого з галицько-волинських територій – сприятливих на той час для книгописання й книготворення, зокрема *Галицько-Волинське Євангеліє 1266–1301 рр., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Волинське Євангеліє і Холмське Євангеліє кінця XIII ст., Бесіди Григорія Двоєслова на Євангеліє, Збірник молитов (келійний Часослов) другої половини XIII ст.* та інші. Завдяки регіональному поширенню книжкової справи, виникненню нових осередків на галицько-волинських землях було збережено чимало канонічних рукописів.

У XIV – XV ст. книжкова справа стала важливим чинником консолідації української народності. Книги зберігали традиційне художнє оформлення, із подальшими видозмінами кириличний устав, що поступово замінювався півуставом. До того ж, з XIV ст. книги почали виготовляти на папері. Однак у церковнослов'янську мову канонічних творів більшою мірою стали проникати народнорозмовні елементи, а з XV ст. почали з'являтися й перші переклади церковно-релігійних творів руською мовою – так би мовити «простою мовою». Зокрема, у 1489 р. було укладено *Четью* (двотомну збірку житій святих) – пам'ятку українського та білоруського письменства, де в другому томі відчутним став уплив народної української мови. З XIV ст. завершувався пергаменний період у розвитку української рукописної книги, а в XV ст. цілеспрямовано впроваджувався папір, на пергаменті писали в окремих випадках і переважно релігійні твори.

2. Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного змісту

Найдавнішою церковнослов'янською пам'яткою вважають Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр. Це короткий апракос (тексти на неділі і свята), який переписав диякон Григорій для Остромира – посадника київського князя в Новгороді. Книга створена швидше за все в Києві, бо скрипторія середини XI ст. поза Києвом практично не існувало, а в Києві функціонували лаврський і софійський книжні центри, де працювали висококваліфіковані каліграфи і художники. У всякому випадку в Остромировому Євангелії не зафіксовано характерних рис новгородського діалекту, наприклад цокання.

Євангеліє оздоблене багатоколірними мініатюрами, заставками, великими й малими ініціальними буквами з використанням золота, що мають велику мистецьку цінність. Написаний апракос на пергамені великим уставом у два стовпці і налічує 294 листи. Зберігається пам'ятка в Державній публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. У 1843 році пам'ятку видав друком О. Востоков під назвою «Остромирово евангелие 1056–1057 года. С приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями». Фотолітографічне видання пам'ятки коштом І. Савинкова вийшло в Санкт-Петербурзі 1883 року (друге видання 1889 р.). Факсимільна публікація побачила світ 1988 р. у Санкт-Петербурзі зі вступною статтею М. М. Розова.

Архангельське Євангеліє 1092 р. – це короткий апракос, що налічує 178 пергаменних аркушів, заповнених в один стовпець. Первинна книга збереглася не в повному обсязі, а найдавніша її частина (арк. 1-177) написана трьома почерками: перший писець невідомий, другий переписувач залишив своє ім'я Мичько на 175 аркуші, а третій писець пресвітер Петро подав дату завершення переписування Євангелія: 6600 рік, тобто 1092 рік по Різдві Христовому. Орфографію Мичка характеризують пропуски букв *ъ*, *ь* (на місці занепалих редукованих голосних – справжніх, етимологічно виправданих та можливих), які він позначає двома крапками над наступними приголосними.

Євангеліє зберігається в Державній російській бібліотеці Москви. Рукопис було привезено з Архангельська (звідси й назва пам'ятки) та куплено в Москві 1877 р. У 1912 р. пам'ятку видано в Москві способом трикольорової фотоцинкографії з повною імітацією оправи й кожної сторінки. До видання пам'ятку підготувала Л. П. Жуковська: «Архангельское Евангелие 1092 года: Исследования, древнерусский текст, словоуказатель» (М., 1997). Із лінгвістичних досліджень цінною є стаття П. П. Бузука «Про мову найдавнішої української євангелії» (К., 1927).

Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр. – це повний апракос, написаний на 213 пергаменних сторінках уставом у два стовпці. Євангеліє оздоблене мініатюрами – зображеннями євангелистів, заставками, ініціалами, а заголовки читань написані золотом. У післямові до пам'ятки зазначено, що Євангеліє переписане для сина Володимира Мономаха Мстислава, який правив у Новгороді. За князювання Мстислава в цьому місті манускрипт датовано 1095–1117 рр., а з 1125 р. Мстислав був київським князем. Пам'ятка написана швидше за все в Києві, куди після оправлення й оздоблення рукопису в Константинополі з книгою повернувся золотописець Жаден, що зазначено в кінці пам'ятки.

Євангеліє зберігається в Державному історичному музеї Москви. Під назвою «Апракос Мстислава Великого» пам'ятку підготували до видання й опублікували Л. П. Жуковська, Л. А. Владимирова Н. П. Панкратова, за редакцією Л. П. Жуковської (М., 1983).

З назвою Реймське Євангеліє у славістиці відомі оправлені в одній книзі дві пам'ятки різного віку і написані в різних місцях. Одна з них – кирилична, уривок на 16 пергаменних аркушах (два зошити – 19-й та 20-й) із апракоса датується першою половиною ХІ ст. Друга частина – глаголична – переписана в XIV ст., очевидно, в Емауському монастирі біля чеської Праги. Більшість учених у кириличному тексті знаходить давньосхіднослов'янські риси, а дехто пов'язує його з Сербією.

Сьогодні Євангеліє зберігається в місті Реймсі – давній столиці Франції. Книга має складну й заплутану історію. У записі близько 1395 р. другої частини пам'ятки зазначено, що кодекс подарував якомусь монастиреві чеський король Карл IV. У XV ст. Євангеліє потрапило до Константинополя. У середині XVI ст. воно стало власністю кардинала Лотарінгії Карла, який 1574 р. подарував його кафедральному собору в Реймсі. На ньому присягали французькі королі під час коронацій у XVI – XVIII ст. Імовірно, кириличну частину Євангелія доставив у Чехію з Франції король Карл IV, а до Парижу її привезла дочка князя Ярослава Мудрого Анна, яка 1044 р. вийшла заміж за французького короля Генріха І (її підпис – під грамотою 1063 р.). В. Ягич висловив думку, що Рейське Євангеліє походить із південного Підкарпаття. До публікацій пам'ятки належить видання Л. П. Жуковської «Реймское євангелие: История его изучения и текст (М., 1978).

Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року – пергаменний манускрипт, написаний уставом переважно в один стовпець і налучує 260 арк., із них арк. 1-228 переписані в ХІІ ст., 1144 р., арк. 229-260 – у XIV ст. На арк. 111 зв. є запис XIII – XIV ст. На арк. 228 – запис писця з прямою датою завершення його праці (1144 р.). Як свідчить запис, книгу виявив у 1576 році львівський єпископ Гедеон Балабан у монастирі с. Крилос, заснованому на місці княжого Галича. У другій половині XVII ст. це Євангеліє перебувало в молдавського митрополита Досифея, який проживав у Москві і 1679 року мав намір повернути книгу до Крилоса. Та після його смерті Євангеліє залишилося в Москві.

Пам'ятку опублікував повністю архімандрит Амфілохій під назвою «Четвероевангелие Галичское 1144 г., сличенное с древнеславянскими рукописными евангелиями XI – XVII вв. и печатными…» (М., 1882–1883). Євангеліє від апостола Марка опублікував Г. Воскресенський у книзі «Древнеславянское Евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI – XVI вв.» (Сергиев Посад, 1894). Пам'ятка зберігається в Російському музеї Москви.

Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1266–1301 рр. – це Євангеліє-апракос із читаннями на весь рік, місяцесловом та читаннями на різні потреби й випадки – 175 пергаменних аркушів у два стовпці, написане уставом. Оздоблене заставкою та киноварними ініціалами. Датується на основі часу князювання галицько-волинського князя Лева Даниловича: 1266 – близько 1301 рр., що згадується з його сином Юрієм у післямові пресвітера Георгія. Букви, що вказують

на рік у післямові, не читаються, але в ній зазначено, що переписування тексту закінчено 12 лютого. У XIII ст. 12 лютого на четвер припадало в 1266 і 1288 рр. Пам'ятка зберігається в Державній публічній бібліотеці Санкт-Петербурга.

До української писемної спадщини вчені відносять й інші євангельські твори XI – XV ст., зокрема *Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., Холмське Євангеліє кінця XIII ст., Волинське Євангеліє кінця XIII ст., Полікарпове Євангеліє 1307 р., Пантелеймонове Євангеліє 1317 р., Лаврське Євангеліє II пол. XIV ст., Луцьке Євангеліє II пол. XIV ст.* тощо. Крім Євангелій, церковно-релігійне життя Київської держави і Галицько-Волинського князівства забезпечували або відображали й такі релігійні твори, як псалтирі, апостоли, збірники, часослови, молитовники, устави, служебники, повчання й інші (*Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського (Чудовський псалтир) XI ст., Псалтир «Київський» 1397 р., Апостол «Христинопільський» середини XII ст., Апостол апракос «Бибельський» (уривок) початку XIV ст., Збірник «Успенський» кінця XII – початку XIII ст., Збірник молитов (келійний Часослов) другої половини XIII ст., Часослов XIV ст., Молитовник «Півустав Ужгородський» другої половини XIV ст., Устав студійський кінця XII ст., Служебник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст., «Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.*

До давньосхіднослов'янських списків належить *Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського (Чудовський псалтир) XI ст.* – старослов'янський переклад із тлумаченням псалмів візантійського теолога та історика V ст. Феодорита Кирського. Псалтир написано уставом у два стовпці на пергамені, але в середині цієї книги немає багатьох аркушів, а також частини від 87 псалма до кінця твору. Рукопис цього Псалтиря зберігався в Чудівському монастирі Москви, а тепер – у Державному історичному музеї Москви (шифр.: Чуд. 7). Повністю опублікований В. Погорєловим «Чудовская Псалтырь XI века: Отрывок Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе / С приложением двух фототипических снимков. СПб., 1910».

За мовними особливостями до південноруських пам'яток учені віднесли *Служебник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст.,* що являє собою дуже скорочені тексти трьох Літургій – Василія Великого, Йоана Золотоустого, Напередосвячених дарів – 30 пергаменних аркушів, на яких текст розміщено в один стовпець. *Служебник* оздоблено двома мініатюрами – св. Василія Великого та св. Йоана Золотоустого (обидві в орнаментальних рамках), заставками, золотими й киноварними ініціалами. У записі XVII ст. зазначено, що книга належала Варлаамові – засновнику Хутинського монастиря недалеко Новгорода Великого. Рукопис цього твору зберігається в Державному історичному музеї Москви (шифр: Син. 604). Уривки *Служебника* подано в праці О. І. Соболевського «Очерки из истории русского языка» (К., 1884, Ч. 1).

Загальний огляд церковно-релігійної літератури XI – XV ст. засвідчив найбільшу кількість євангельських текстів, що походять з різних руських земель, а власні канонічні твори – переважно з галицько-волинських. Крім них, зафіксовано й інші тексти церковно-релігійного значення (псалтирі, апостоли, збірники, часослови, молитовники, устави, служебники, повчання). Мова вказаних творів – церковнослов'янська, на тлі якої виділяються і південноруські риси.

3. Мовні й стильові ознаки давньоукраїнських релігійних творів

На сьогодні відомі різні лінгвістичні дослідження церковно-релігійних пам'яток XI – XV ст., із яких найбільш актуальними і визначними для розкриття історії української мови та історії української писемності стали праці, що стосуються вивчення мови давніх євангельських пам'яток. З одного боку, вони уможливлюють доступність канонічного твору шляхом публікації рукопису (факсимільним, транслітерованим чи іншим способом), а з іншого боку, розкривають мовні особливості рукопису, відображення в ньому давніх південноруських рис або власне українських мовних ознак.

Одним із цінних транслітерованих канонічних видань є сьогодні *Євсевієве Євангеліє 1283 р.,* яке було надруковане 2001 р. із обширним науковим дослідженням мовних особливостей пам'ятки В. В. Німчука. У своїй праці вчений відзначив, що за змістом Євсевієве Євангеліє – це апракос (від грецьк. ἀπράκος; "що стосується неробочого дня"), тобто книга, в якій подано читання за тижнями, а не за порядком євангелистів, і починається великоднім читанням Євангелія від апостола Йоана. Але наша пам'ятка – апракос скорочений: на аркушах 1-29 зв. написано читання на кожний день тижня Великодня (Пасхи) до П'ятдесятниці (Трійці), але в ньому після П'ятдесятниці подано євангельські читання на Божій Службі тільки суботні, недільні та за місяцесловом.

На думку В. В. Німчука, чимало фактів у пам'ятці засвідчують її давнє руськоукраїнське походження. Зокрема, у ній не виявлено жодного написання з *ж* чи *ѩж*, що є типовою ознакою південнослов'янських творів; на місці праслов'янської сполуки **dj* – виключно *ж*, а це яскраво характеризує східнослов'янське походження протографа пам'ятки (*пряже, мєжи собою, вожи слѣпии*), а замість **tj* – тільки в деяких словах наявне *ч* (вѣдѧть бо сѧ что *творѧчє*, ісъ *ѡчющь* въ сєбє силоу); на початку окремих слів – східнослов'янські форми *ло-, ро-* (*локоть, розъка, розга* тощо); послідовно фіксується початковий ***у***- відповідно до старослов'янського ***ю***- (*сѣвєра и оуга, оуноша, ѡ(т) оуности*); поширені східнослов'янські написання з ***ь*** перед йотованими, що відбивають живе мовлення, відповідно до старослов'янських з *и* (*прѣисєлѣньѥ, захарьиноу, агафьѥ*); живомовні форми запозичень (*Олєны*, оц҃ю *олєксанъдровоу,* мч(н)цѣ *орины*).

Як книга, переписана з українського манускрипту XII або XIII ст., містить багато фонетичних елементів, що відбивають живе мовлення автора. Зокрема, відображає вимову на місці давніх звуків ***і*** та ***ы*** звука, близького до сучасного українського *и* (азъ *грѣшнии, самарѧнини* ѥси); вживання букви ѣ переважно згідно з етимологією, але чимало написань ***и*** на місці другого ѣ (*свѣдитѣль, свѣдитѣльство*); завершення процесу переходу ***ъ, ь*** у сильній позиції в розряд звуків повного творення відповідно ***о, е*** (*начатокъ, тогда, сопцѧ, избытокъ, бчєлъ сотъ*); занепад ***ъ, ь*** у слабкій позиції, особливо у формах теперішнього часу дієслів (нє *могоут* сѧ розорити, да *прославит* сѧ); перехід в ***є, о*** редукованих ***ъ, ь*** перед плавними ***р, л*** (*смєрти, толкоущємоу, должьникъ* тощо).

З морфологічних ознак руськоукраїнської мови XIII ст. у пам'ятці виявлено живомовну флексію -ѣ на місці старослов'янської *-ѧ(-ѩ)* в іменників -ja-основ (близь *поустынѣ*, *ѡ(т) смоковницѣ*); в орудному відмінку однини іменники -і-основ – закінчення *-єю* на місці *-ию, -ью* (ходить *нощєю, лєстєю* имоуть); у

знахідному відмінку множини іменника -jo-основи – живомовну флексію -ѣ (прѣбы(ст) ... три *мцѣ* (110 зв.)); іменники -і-основ у родовому відмінку множини із закінченням -***ии*** (жєнъ и *дѣтии* (37 зв., 38), на исхожища *поутии* (43 зв.). У родовому відмінку однини прикметників, дієприкметників та числівників і займенників прикметникової відміни трапляються форми, притаманні східнослов'янським говорам (*ѥдиного*, *самого*, *пославъшєго*). Типовими є дієслівні форми на *-ть* (*ненавидить, иждьноуть, соблюдоуть, творѧть, имоуть, приидєть, сходить*). Отож у памятці простежується основні риси, котрі характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему того часу і виділяються яскраві специфічні риси окремих говорів української мови.

Загальнодоступним сьогодні стало *Добрилове Євангеліє 1164 р.,* яке видано із транслітерованим текстом та науковими дослідженнями В. В. Німчука, Ю. В. Осінчука (Львів, 2012 р.). У результаті проведеного дослідження вчені відзначили, що за змістом пам'ятка – це Євангеліє-апракос (< гр. ἄπρακτος «що стосується неробочого дня»), у якому подано читання за тижнями, від різних євангелистів, починаючи з великодніх читань від апостола Івана (арк. 2 зв.–3). Євангеліє написане на доброму пергаменті чітким уставом прямого накреслення, текст складено в два стовпці по 24 рядки (інколи по 23), містить 270 пергаментних аркушів in 4^2. Оздоблене чотирма мініатюрами євангелистів – Івана, Матвія, Луки, Марка (арк. 1 зв., 41, 106, 159). Рукопис Добрилового Євангелія зберігається у Державній Російській бібліотеці Москви (шифр: Рум. 103).

Оскільки важливим фонетичним процесом в історії слов'янських мов був занепад голосних звуків неповного творення ъ та ь, який у південних говорах Русі закінчився у другій половині XII ст., то й наслідки цього процесу знайшли відображення в пам'ятці. У ній не виявлено глухих *ъ* і *ь* у різних складах слів: *ближнии, ближнꙗго, ближнѧго, брашно, зриши* тощо. Про занепад редукованих у південноруських говорах свідчить сплутування літер *ъ*, *ь*: *вьзѧти*, *нивъныхъ*. Голосні ъ, *ь* після плавних у сильній позиції вокалізуються, напр.: *въскрєсъ*, *кровь, крєстъ, плоть, тростью* тощо.

Добрилове Євангеліє відображає такі морфологічні живомовні риси. Іменники -jā-основ на -и в називному відмінкові однини втратили закінчення -и і під впливом іменників м'якої групи на зразок волꙗ прийняли східнослов'янське -ꙗ: *ꙗко жє бо мольньꙗ исходить ѡ(т) въстока*. У родовому відмінку однини м'якої групи ці іменники також зазнали впливу живого мовлення, зокрема зафіксовано закінчення: -ѣ, напр.: *онъ жє рєчє стомь мѣръ пшєницѣ*. У називному відмінку множини м'якої групи поодинокі іменники -jā-основ засвідчено із флексією -ѣ: *ꙗко мн(о)гы вьдовицѣ бѣша во дн҃и илиины въ изли*.

Дієслівні форми на -ти в 3-ій особі однини та множини теперішнього часу та форми минулих часів вживалися переважно перед займенником і сполучником и: *и сн҃ъ чл҃овѣчь исповѣсти и прѣдъ ан҃глы бж҃ии*, *ащє кто мнѣ слоужить почьтѣти и, како имъ прѣдасти и, како любѧшєти и*. Характерним явищем живого мовлення східних слов'ян було пропускання дієслова-зв'язки, що призвело до самостійного функціонування дієприкметника на -л-, який у реченні виконував функцію присудка: *ѥжє оубо б҃ъ съвъкоупилъ. чл҃вкъ да нє разлоучаѥть.* У цілому відзначено, що текст Євангелія містить риси, притаманні київським говіркам XII ст.

Ряд особливостей української мови засвідчують й інші євангельські пам’ятки, що перевидані сьогодні й доступні безпосередньому читачеві. Зокрема, факсимільним способом опубліковано *Луцьке Євангеліє,* у науковому дослідженні якого зазначено такі риси української мови, характерні для нього: вторинний (т. зв. «новий») [ѣ] («коренѣя»), збіг давніх [ы] та [и] («съ нымъ», «тисячѣ»), перехід [ѣ] > [і] («въ синѣ смертьнѣи»), чергування [у] – [в] («услѣдъ мене», «вчителю»), [в] протетичний («къ вовьцямъ»), фрикативний приголосний [дж], що передається буквою ч («рожчьє», «дожчь»), [х] на місці [ф] («Хлора»), асимілятивні та дисимілятивні зміни приголосних («зборѣ», «што»), збіг форм прийменників съ та изъ і відповідних префіксів («ис нимъ», «иствори», «не изблазниться» та ін.). У Євангелії збереглися записи, зроблені особами, причетними до історії монастиря, де воно перебувало, наприклад, луцького єпископа Олексія 1429 р.

Ґрунтовними дослідженнями мови євангельських текстів на сьогодні є праці В. В. Німчука, присвячені лінгвістичному опрацюванню мови Четьї 1489 р. під назвою «Четья 1489 року в контексті сучасної україністики». Вчений насамперед відзначив, що переклад пам’ятки було здійснено із церковнослов’янських текстів східнослов’янської редакції, але українська мова в ній представлена нерівномірно. Більшість говорів, відображених у ній, майже повністю україномовні, з мінімальною кількістю церковнослов’янських рис. Зокрема, гарною староукраїнською мовою із церковнослов’янськими вкрапленнями характеризується “Сло(в)о на рож(с)тво престы̃ꙗ. вл(д)чца нашеꙗ бц̃а приснодв̃ы мр̃іꙗ”, напр.: ставши по(д) дрѣвомъ дꙗфиною. начала плачущи молити(с)… оузрѣла на дрѣве гнездо птичеє. и почала силно плакатисѧ. а рєкучи. оувы мнѣ бѣднои… охъ мнѣ бѣднои. кому сѧ могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнѣзда вьють. и дѣтки плодꙗтъ. о бѣда мнѣ ѡканнои грѣшнои (с. 15). Для твору характерний піднесений релігійний стиль, але не без вкраплень народнорозмовних засобів (*боуде(м) каждыи стоꙗти нази. ка(к) мт̃и родила; то(ж) бра(т)ꙗ слышьмо и приимаимо в разоумъ*).

У Четьї виразно виступають усі специфічні риси української мови (фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні) і, звичайно, у поєднанні із церковнослов’янськими, напр.: *сѣли на в(ч)ра за трѧпезою. почали ꙗсти и пыти… въспоминаючо дитище своє* (с. 98 зв.). До того ж, можна простежити власне українські мовні явища різночасового зрізу, що стали увиразненими й усталеними в другій половині XV ст., наприклад, специфічна фонетична риса, що була характерна для українського говору пізньої спільнослов’янської мови, найбільшого поширення набула саме в пізній давньоукраїнський період і яскраво відображалася в Четьї 1489 р. (*жона, вечоръ, чоловѣкъ, бчола, чотыри* тощо).

У сучасній лінгвістиці відомі й інші наукові дослідження давньоукраїнських церковно-релігійних пам’яток, зокрема «Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р.» В. В. Німчука (К., 1993), «Королевське (Нелабське) Євангеліє» В. В. Німчука (Шеґед, 2015), «Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року» Ю. В. Осінчука (Львів, 2012), «Євангельські назви жінок XI – XV століть» М. П. Брус (Чернівці, 2016).

4. Еволюція давньоукраїнського релігійного книгописання

Церковно-релігійне книгописання давньоукраїнського піроду розвинули і збагатили власне церковно-релігійне мовлення і спілкування з церковнослов'янською мовою у своїй основі, що поступово вилилися в окремий різновид староукраїнської мови, а далі і в конфесійний стиль сучасної української літературної мови. Сьогодні конфесійний стиль, предтечею якого був церковно-релігійний стиль давньоукраїнської мови, став одним із функціональних стилів української літературної мови, що продовжує обслуговувати церковно-релігійні потреби суспільства. Це стиль перекладної культової літератури (Біблія, Євангелія, Псалтирі, Апостоли, Житія святих, апокрифи тощо) й оригінальної літератури (проповіді, послання, тлумачення Святого Письма, молитви священнослужителів).

З часів християнізації Київської держави і до XV ст. єдиною панівною конфесійною мовою у східних слов'ян була церковнослов'янська мова. Українські переклади канонічних текстів почали здійснювати лише в XV ст. і відтоді збереглися як власна писемна спадщина. У XVI ст. староукраїнською мовою було перекладено Новий Завіт (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.) і його списки, Крехівський Апостол (60-і рр. XVI ст.) та інші; надруковано проповіді, ораторські й теологічні твори, духовну поезію, релігійні пісні. Отож у XVI–XVII ст. у староукраїнській мові функціонував уже такий її різновид, як конфесійний стиль, що забезпечував реалізацію ритуальної функції мови.

Староукраїнське конфесійне письменство було представлене такими канонічними творами християнського віровчення, як Біблія, Псалтир, Євангеліє, Апостол, стиль яких практично залишався незмінним протягом століть, а також творами літургійного призначення – Паремійниками, Євангеліями-апракосами, Служебниками й іншими. Мова староукраїнських конфесійних творів була церковнослов'янською української редакції, з незначними вкрапленнями живомовних елементів, переважно фонетичних. А з початком Відродження та поглибленням процесу демократизації літературної активізувався переклад конфесійних творів, особливо євангельських текстів, «простою мовою» (*Волинське Євангеліє 1571 р., Хорошівське Євангеліє 1581 р.* та інші).

Новий український період у розвитку конфесійного письменства характеризувався тим, що на цей час припало активне перекладання Нового Завіту різними визначними діячами. Так, перший повний переклад Нового Завіту новою українською мовою здійснив П. Морачевський (1862 р.). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка, І. Хоменка (кінець XIX – початок XX ст.), що неоднаково збереглися і доступні тепер.

Конфесійні твори найвиразніше представляв лексичний склад. Для них характерними були слова, що позначали Бога і явища потойбічного світу (Небесний Отець, Божий Син, Святий Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, небеса, вічне життя), стосунки людини й Бога (вірити, молитися). Синтаксис конфесійних творів мав інверсійний порядок слів, який підкреслював урочисту піднесеність мови. Поширені повтори слів, словосполучень і речень, за допомогою яких підкреслювалася певна думка. Мова культових творів, що звернена до душевних переживань людини, образна, багата на епітети, порівняння, метафори, алегорії, символи, слова та вирази з переносним значенням.

Список літератури

1. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: "Тіповіт", 2015. 400 с.

2. Добрилове Євангеліє 1164 року: транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

3. Євсевієве Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієве Євангеліє 1283 року* / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київ. славіст. університет, 2001. С. 39–319.

4. Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів: "Світ", 1995. С. 13–50.

5. Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги XIV – XVIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів: "Світ", 1995. С. 51–115.

6. Запаско Я. П. Опис рукописів. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.* Львів: "Світ", 1995. С. 123–315.

7. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: "К.І.С.", 2004. 168 с.

8. Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу / Волинська єпархія Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во "Горобець", 2011. 526 л.

9. Луцьке Євангеліє XIV століття: додаток. *Луцьке Євангеліє XIV століття* / Волинська єпархія Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во "Горобець", 2011. 12 с.

10. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє 1283 року* / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київ. славіст. ун-т, 2001. С. 3–38.

11. Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. Київ – Житомир: "Полісся", 2015. 352 с.

12. Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. *Мовознавство.* 1993. № 5. С. 9–21.

13. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова.* 2014. № 4 (52). С. 12–31.

14. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова.* 2015. № 1 (53). С. 3–35.

15. Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 11–34.

16. Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

17. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Запитання

1. Розкрити історію давньоукраїнського церковно-релігійного книгописання.
2. З якого часу відомі перші перекладні й оригінальні твори релігійного змісту?
3. Якого жанру й характеру були перші пам'ятки церковно-релігійного стилю?
4. Які і якою мірою збереглися пам'ятки галицько-волинського походження?
5. Якою мовою писалися давньоукраїнські твори церковно-релігійного змісту?
6. Які і в яких списках збереглися твори київського релігійного книгописання?
7. Які специфічні риси української мови відображені у церковно-релігійних творах?
8. Якою мірою релігійні твори відобразили українські риси, порівняно з іншими?
9. Які відомі на сьогодні джерела вивчення давньої релігійної книготворчості?
10. Яка історія розвитку релігійного стилю від найдавніших часів дотепер?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV СТОЛІТТЯХ

1.1.Розкрити теоретичні питання:
Основні поняття спеціального навчального курсу.
Історія української літературної мови XI – XV століть.
Специфічні ознаки української мови XI – XV століть.
Писемність і книжна творчість у Київській державі.
Джерельна база вивчення української мови XI – XV ст.

1.2.Дати ґрунтовні відповіді на питання:
Якого жанру твори дали початок книжності?
Де розвивалася книжкова справа в Давній Русі?
Якою мовою писалися давньоукраїнські твори?
Яка була взаємодія руської і старослов'янської мов?
Які збереглися оригінали давньоукраїнських пам'яток?
Що таке *манускрипт*, *рукопис*, *список*, *редакція, транслітерація*?
Чому багато писемних творів збереглося у редакціях і списках?
Які пам'ятки належать до київського книжкового мистецтва?
Які пам'ятки мають галицько-волинське походження?

1.3.Проаналізувати мовні особливості текстів:

П]равда рускаѧ.

Оже оубьєть мужа, то мстити брату брата, любо отчю, любо сыну, любо брату чада, любо братню сынови; оже ли не будеть хто єго мстѧ, то положи за голову 80 гривенъ, ачи будеть ли мужь кнѧжь или тіоуна кнѧжа; ачи будеть горожанинъ, либо гри[ди]нь, любо купечь, любо тиоунъ боꙗрескъ, любо мечникъ, изгои, либо словѣнинъ, то 40 грив[е]нъ положи за нь.

[П]о Ярославѣ же пакы совокупишас(ѧ) сыновѣ єго: Изѧславъ, Свѧтославъ, Всеволодъ и мужи их: Коснѧчко, Перенигъ, Никифоръ и ѡтложиша оубьєньє за голову, кунами сѧ выкупѧть; а ино все, ꙗко же Ярославъ судилъ, тако и сынови єго оуставиша.

О оубоиствѣ. Аще оубьєть кнѧжа мужа в розбои, а боєвника не ищють, то вервьную платити, въ которои верви голова лежить, то 80 гривенъ; пакы ли одинъ, 40 гривенъ (ПР, с. 281-282).

Си словца прочитаюче. дѣти моꙗ бж(с)твнаꙗ похвалите Ба҃. давшаго на(м) мл(с)ть свою. и се ѡ(т) худаго моѥго безумьꙗ наказаньє. послушаите мене аще не всего приймете то половину. аще вы Бъ҃ оумѧкчить ср(д)це. и слезы своꙗ испустите ѡ грѣсѣ(х) свои(х) рекуще. ꙗко(ж) блудницю и разбоиника. и мытарѧ помиловалъ ѥси. тако и на(с) грѣшны(х) помилуи. и в цр҃кви то дѣите. и ложасѧ не грѣшите. ни ѡдїну же ночь аще можете поклонитисѧ до земли. а ли вы сѧ начнеть не мочи. а трижды҃. а того не забываите не лѣнитесѧ. тѣмь бо ночны(м) поклоно(м) и пѣньє(м) чл҃вкъ побѣжає(т) дьꙗвола. и что въ дн҃ь согрѣшить а тѣмь чл҃вкъ избываєть. аще и на кони ѣздѧче не будеть ни с кы(м) ѡрудьꙗ. аще инѣ(х) мл҃твъ не оумѣєте молвити. а Г(с)и помилуи зовѣте беспрестани втаинѣ. та бо ѥсть мл҃тва всѣ(х) лѣпши. нежели мыслити безлѣпицю ѣздѧ (ПМ, с. 243-245).

Птица бо радуется весни, а младенець матери; весна украшаеть цвѣты землю, а ты оживляеши вся человѣкы милостію своею, сироты и вдовици, от велможь погружаемы.

Княже мои, господине! Яви ми зракъ лица своего, яко гласъ твои сладокъ, и образ твои красенъ; мед истачають устнѣ твои, и посланіе твое аки раи [с] плодом.

Но егда веселишися многими брашны, а мене помяни, сух хлѣбъ ядуща; или піеши сладкое питіе, а мене помяни, теплу воду піюща от мѣста незавѣтрена; егд[а] лежиши на мяккых постелях под собольими одѣялы, а мене помяни, под единым платом лежаща и зимою умирающа, и каплями дождевыми аки стрѣлами сердце пронизающе.

Да не будет, княже мои, господине, рука твоа согбена на поданіе убогих: ни чашею бо моря расчерпати, ни нашим иманіемъ твоего дому истощити. Яко же бо неводъ не удержитъ воды, точію едины рыбы, тако и ты, княже, не в(ъ)здержи злата, ни сребра, но раздаваи людем (СДЗ, с. 14-22).

Войшєлкъ жє нача княжити въ своєй зємли Литовьской, и поча ворогы своа избивати, и изби ихъ бєсчислєнноє множєство, а друзіи розбѣгошася, камо кто видя; и оного Остафіа уби оканьного, бєзаконьного, проклятаго, о нємъ жє напрєди списахомъ.

Въ прєжєрчєнномъ жє лѣтє Миндовгова убитіа, бысть жє вєсєлє у Романа князя у дръбєньского, нача отдавати милую свою дъщєрь, имєнємь Олгу, за Володимєра князя, сына Василкова, внука вєликого князя Романа Галицкого. // И в то врємя рать пріидє на Романа литовьского, онъ жє бися с ними и побѣди я, самъ жє ранєнъ бысть, нє мало бо показа мужьство своє, и прієха въ Дєбрянєскъ с побѣдою и чєстію вєликою, и нє помня раны на тѣлѣ своємь за радость, и отда дъщєрь свою. Бяху бо в нєго иныє три, а сє чєтвєртаа; си жє бяшє єму всѣхъ милѣє, и посла с нєю сына своєго старєйшаго Михайла и бояры многы. Мы жє на прєдлєжащєє възвратимся (ГВЛ, с. 128).

Въ оно врємꙗ. възвєдь іс҃ъ очи свои на нб҃о. и р(ч)є о҃чє приидє година. прослави сн҃а своѥго. да сн҃ъ твои прославить тѧ. ꙗко жє даль ѥси ѥмоу власть всѧкоꙗ плъти. да всє ѥжє ѥси даль ѥмоу. дасть и(мъ) жизнь вѣчноую. сє жє ѥсть жизнь вѣчнаꙗ. и да знають тєбє ѥдіного истиньнаго б҃а. ѥго жє посла іс҃ъ хс҃а. и азъ прославїхъ тѧ на зємли. дѣло створихъ. ѥжє даль ѥси мнѣ створихъ. нынѣ прославї мꙗ о҃чє оу тєбє самого. и славоу южє имѣхъ. прєжє дажє нє бы миръ оу тєбє. ꙗвихъ имѧ твоѥ члв҃комъ. ꙗжє даль ѥси мнѣ отъ мира сєго твои быша. и мнѣ ꙗ даль ѥси. слово твоѥ и сблюдош. нынѣ разоумѣш. ꙗко всє ѥлико даль ѥси мнѣ. и отъ тєбє соуть. и гл҃ы ꙗжє даль ѥси мнѣ дахъ имъ. и ти приꙗша. и разоумѣш во истиноу. ꙗко отъ тєбє изидохъ. и вѣроваша ꙗко ты мѧ посла. азъ о сихъ молю. нє о мирѣ молю. но о тѣхъ ꙗжє даль ѥси мнѣ. ꙗко твои соуть. и моѥ оусє твоѥ єсть. и твоѥ моѥ. прославихъ сѧ в нихъ. к тому нѣсмь оу мирѣ сѣмь. и си оу мирѣ суть. азъ к тобѣ грꙗдоу о҃чє с҃тыи. сблюди ꙗ во имѧ твоѥ. ꙗжє даль ѥси мнѣ. да боудєть ѥдино ꙗко жє и мы. ѥгда бѣхъ оу мирѣ с ними. азъ блюдѧхъ ꙗ во имѧ твоѥ. ꙗжє даль ѥси мнѣ и сблюдохъ. никто жє отъ нихъ нє погыбє. но точью сн҃ъ погыбєли. да сбудєтьсѧ писаньѥ. нынѣ жє к тобѣ грѧдоу. и сє г҃лю оу мирѣ сємь. да имоуть радость мою исполнєноу въ сєбѣ.

въ понєдѣ(л). ζ̃. нє(д). ѥуа(г). ω(т) иоана (ЛЄ, с. 35зв-36зв).

2. РОЗВИТОК ДІЛОВОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

2.1.Розкрити теоретичні питання:

Особливості ділового книгописання в давньоукраїнський період.
Давньоукраїнські писемні пам'ятки офіційно-ділового змісту.
Мовні й стильові ознаки давніх офіційно-ділових творів.
Еволюція давнього ділового книгописання.

2.2.Прочитати і перекласти тексти ділових пам'яток:

Руська правда XI – XII ст. за списком 1282 року,
Напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянової землі,
Грамота близько 1130 року київського князя Мстислава,
Грамоти XIV ст., Українські грамоти XV ст.

2.3. Охарактеризувати мовні особливості *Руської правди XI – XII ст.* (фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні):

[П]о ꙗрославѣ же па-
кы съвъкоупивъ-
шесѧ сн҃ве ѥго. изѧ-
славъ. ст҃ославъ.
всеволодъ. и моу-
жи ихъ къснѧчь-
ко. перенѣгъ. ни-
кифоръ и ѡ(т)ложи-
ша оубиѥниѥ за
головоу. нъ коуна-
ми сѧ выкоупати.
а ино все ꙗкоже ꙗро-
славъ соудилъ. та-
коже и сн҃ве ѥго оу-
ставиша.
ѡ оубииствѣ.
Аже кто оубиѥть
кнѧжѧ моужа.
въ разбои. а голо-
вника не ищють
то вирьвноую пла-
тити. въ чьѥи
же вьрви голова
лежить. то п҃ гр(в)нъ
паки людинъ. то
сорокъ гривенъ.
[К]отораꙗ ли вьрвь. на-
чнеть платити
дикоую вироу. ко-
лико лѣ(т) заплатѧ-
ть тоу вироу. зане-
же безъ головни-
ка имъ платити.

Див.: Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. С. 149–150.

3. РОЗВИТОК ЛІТОПИСНОГО КНИГОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ – XV СТОЛІТЬ

3.1.Розкрити теоретичні питання:

Особливості літописного жанру в давньоукраїнський період.
Давньоукраїнські писемні пам'ятки літописного характеру.
Мовні й стильові ознаки давніх літописних творів.
Еволюція давнього літописного книготворення.

3.2. Прочитати і перекласти тексти літописних пам'яток:

«Повість временних літ» початку XII ст. за Лаврентіївським списком 1377 р.,
Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року,
Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком 1425 року,
Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст. у списку XIII ст.

3.3.Охарактеризувати мовні особливості *Київського літопису XII ст.* (фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні):

Начало кн҃женьꙗ Изѧславлѧ. сн҃а Мьстислав-
лѧ в Киевѣ. Изѧславъ же възрѣвъ на нб҃о и по-
хвали Ба҃ и силоу животворѧщаго кр(с)та ѡ тако-
вои помощи его. с великою славою и ч(с)тью
въѣха в Киевъ. и выидоша противоу емоу мно-
жество народа. игоумени съ черноризьци. и
попове всего города Киева в ризахъ. и приѣха
къ ст҃ои Софьи. поклонисѧ ст҃ои Бц҃и и
сѣде на столѣ дѣда своего и ѡ(т)ца своего. и
приведе к собѣ Ст҃ослава. и ре(ч) емоу свои ми
еси сестричичь. и поча и водити подлѣ сѧ и
борꙗы многы изоимаша. Данила Великаго.
и Гюргѧ Прокопьча. Ивора Гюргеви(ч) Миро-
славлѧ вноука. инѣ(х) изоимаша много в
городѣ Киевѣ. и тако тѣхъ на искоупѣ поу-
стиша. се же есть пособьемъ Бж҃иимъ. и си-
лою ч(с)тнго х(с)а. и застоуплениемъ ст҃го Ми-
хаила и мл҃твами ст҃оѣ Бц҃и бы(с) же състоупъ.
м(с)ца авгоу(с) въ г҃і. въ дн҃ь въ вторникъ Игорѧ
же по. д҃. хъ дн҃ехъ. емше в болотѣ при-
ведоша къ Изѧславоу. и посла и в мана-
стырь. на Выдобычть. и ѡковавы и. по-
сла. Переꙗславлю и всади в пороубъ. в ма-
настырь ст҃го Іо(н)а и розъграбиша. Киꙗ-
не. съ Изѧславомъ дроужины Игоревы.
и Всеволожѣ. и села и скоты. взѧша
имѣньꙗ много. в домехъ и в манастырехъ.
Ст҃ославъ же вбѣжа в Черниговъ съ маломъ
дроужины. посласѧ ко братома ре(ч) Воло-
димироу и Изѧславоу стоита ли бра(т) оу хр(с)т-
номъ цѣловании. се есми цѣловали пѧ-
томъ дн҃и ѡна же рѣста стоивѣ. ре(ч)
имъ Ст҃ославъ се ва ѡставливаю.

Див.: Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. С. 240–241.

4. РОЗВИТОК СВІТСЬКОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

4.1. Розкрити теоретичні питання:

Особливості художнього книгописання в давньоукраїнській мові.
Давньоукраїнські писемні пам'ятки світсько-художнього змісту.
Мовні й стильові ознаки художніх давньоукраїнських творів.
Еволюція давньоукраїнського художнього книгописання.

4.2. Прочитати і перекласти тексти світсько-художніх пам'яток:

«Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст., «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона середини XI ст., Збірник 1073 р., Збірник 1076 р., «Слово о полку Ігоревім» кінця XII ст., «Устав князя Володимира…», «Устав князя Ярослава…», «Хоженьє Данила, Руської землі ігумена» поч. XII ст., Києво-Печерський Патерик I пол. XIII ст., Житіє Сави Освященного XIII ст., «Слово про погибіль Руської землі» XIII ст.

4.3. Охарактеризувати мовні ознаки *«Повчання» Володимира Мономаха* (фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні):

Вєлии ѥси г(с)и.
и чю(д)на дѣла твоꙗ. никак жє
разумъ члвч(с)къ нє можєть и
сповѣдати. чюдє(с) твоихъ. и
пакы рє(ч)мъ. вєлии єси г(с)и
и чю(д)на дѣла твоꙗ. и блг(с)вно
и хвално имѧ твоє в вѣкы.
по всєи зємли. ижє кто нє по
хвалить. ни прославлѧєть
силы твоєѧ. и твои(х) вєликы(х) чюдє(с).
и добротъ оустроєны(х) на сємь свѣ
тѣ како нб҃о устроєно. како ли со
лнцє. како ли луна. како ли звѣ
зды. и тма и свѣ(т). и зємлѧ на во
да(х) положєна. г(с)и твоимъ промы
сло(м). звѣрьє розноличнии. и пти
ца и рыбы оукрашєно твоимъ
промысло(м) г(с)и. и сєму чюду ди
вуємъ сѧ. како ѡ(т) пєрсти созда
въ члв҃ка. како ѡбрази розно
личнии въ члвч҃скыхъ лици(х).
ащє и вєсь миръ совокупить.
нє вси въ ѡдинъ ѡбра(з). но кыи
жє своимъ лиць ѡбразо(м). по бж҃
и мдр(с)ти. и сєму сѧ подивує
мы како птица нб(с)ныꙗ. изъ
ирьꙗ иду(т). и пєрвѣє наши руцѣ.
и нє става(т) сѧ на ѡдинои зємли.

Див.: Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. С. 31.

5. РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО КНИГОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI – XV СТОЛІТЬ

5.1. Розкрити теоретичні питання:

Особливості релігійного книгописання в давньоукраїнський період.
Давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного змісту.
Мовні й стильові ознаки релігійних давньоукраїнських творів.
Еволюція давньоукраїнського релігійного книгописання.

5.2. Прочитати і перекласти тексти церковно-релігійних пам'яток:
Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Реймське Євангеліє XI ст., Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського XI ст., «Слова» Григорія Богослова XI ст., Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Служебник Варлаама Хутинського XII–XIII ст., Георгієве Євангеліє 1266–1301 рр., Бучацьке Євангеліє кінця XII – початку XIII ст., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Холмське Євангеліє кінця XIII ст., Апостол XII–XIII ст., Луцьке Євангеліє XIV ст., Пандекти Антіоха Чорноризця 1307 р., Київський Псалтир 1397 р., Молитовник «Півустав Ужгородський» II пол. XIV ст., Четья 1489 р.

5.3. Охарактеризувати мовні особливості *Галицького Євангелія 1144 р.* (фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні):

Вънємлѣтє млстынѧ вашєѧ нє
творити прѣдь члкы. да види
ми боудєтє ими. ащє ли жє ни.
мьзды нє иматє ѡ(т) оцѧ вашєго
ижє ѥсть на нбсхъ. ѥгда оубо тво
риши млстыню. нє въстроуби прѣ
дъ собою. ꙗко и лицєдѣи творѧ(т).
въ сънмищихъ. и въ стьгнахъ.
да прославѧть сѧ ѡ(т) члкъ. амінь
глю вамъ. въспріимоуть мь
здоу свою. тобѣ жє творѧщю мі
лостыню. да нє чюєть шюїцѧ
твоꙗ. что творіть дєсніцѧ твоѧ.
да боудєть млстыні твоꙗ въ та
инѣ. и оць твои видѧи въ таи
нѣ. ть въздасть тобѣ ꙗвѣ. и
ѥгда молиши сѧ. нє боуди ꙗко
лицємѣри. ѧко любѧть на сънь
мищіхъ. и въ стьгнахъ на ра
споутьихъ стоꙗщє молити сѧ.
да ꙗвѧть сѧ члкомъ. амінь
аминь глю вамъ. ѧко въспріє
млють мьздоу свою. ты жє ѥ
гда молиши сѧ вънииди въ клѣ
ть твою. и затворь двьри твоѧ.
помоли сѧ оцю твоѥмоу в таїнѣ.
и оць твои видѧи въ таинѣ.
въздасть тобѣ ѧвѣ.

Див.: Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. С. 178–179.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому варіанті подано текст із *Галицько-Волинського літопису XIII ст.*

– По смєрти жє Вълодимєри, оставъшю у Сырьчана єдиному годцу жє Орєви, и посла и въ Обєзы, рєка: "Вълодимєръ умєрлъ єсть, а въротися, братє, пойди въ зємлю свою; молви жє єму моя словєса, пой жє єму пѣсни половєцкія, ажє ти нє въсхощєть, дай єму поухати зєлія, имєнємь ємшанъ".

– Аже гдѣ възыщеть на дроузѣ проче, а ѡн сѧ запирати почнеть, то ити емꙋ на изводъ пред 12 человѣка; да аще боудеть обидѧ не вдалъ боудеть достоино ємоу свои скотъ, а за обидоу 3 гривнѣ.

– Господине мои! Не зри внѣшняя моя, но возри внутреняя моа. Азъ бо, господине, одѣніемъ оскуденъ есмь, но разумом обиленъ; унъ възрастъ имѣю, а старъ смыслъ во мнѣ. Бых мыслію паря, аки орелъ по воздуху.

2. У якому варіанті подано текст із *Руської правди XI – XII ст.*

– И прійдє въ свою зємлю. Отъ нєго родившюся Кончаку, ижє снєсє Сулу, пѣшь ходя, котєлъ нося на плєчу; Роману жє князю рєвновавшю за то, и тщашєся погубити иноплємєньникы. Вєлику мятєжю въставшю въ зємли Руской, оставившима жє ся двѣма сынома єго, єдинъ 4 лѣта, а другый двѣ лѣтѣ.

– Аще кто челѧдинъ поѧти хощеть, познавъ свои, то къ ономоу вести, оу кого то боудеть коупилъ, а тои сѧ ведеть ко дроугомоу, даже доидеть до третьего, то рци третьємоу: вдаи ты мнѣ свои челѧдинъ, а ты своєго скота ищи при видоцѣ.

– Господине мои! Не лиши хлѣба нища мудра, ни вознесе до облакъ богата несмыслена. Нищь бо мудръ, аки злато в кални судни; а богат красенъ и не смыслить, то аки паволочито изголовіе соломы наткано.

3. **У якому варіанті подано текст зі *«Слова» Данила Заточника XIII ст.***

– Сѣдящю жє Ярославу въ Лучьску, єха Данилъ въ Жидичинъ кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава к Лучьску; и рѣша єму бояре єго: "Прійми Лучєскь, здє ими князя ихъ"; оному жє отвѣщавшю, яко: "Приходихъ здє молитву сътворити святому Николѣ, и нє могу того сътворити", идє въ Володимєрь.

– Или холопъ оударить свободна моужа, а бѣжить въ хоромъ, а господинъ начнеть не дати єго, то холопа поѧти, да платить господинъ за нь 12 гривнѣ; а за тымъ, где єго налѣзоуть оудареныи тои моужь, да бьють его.

– Зане, господине, богат мужь везде знаем есть и на чюжеи странѣ друзи держить; а убогъ во своеи ненавидим ходить. Богат возглаголеть – вси молчат и вознесут слово его до облакъ; а убогіи возглаголеть – вси нань кликнуть. Их же ризы свѣтлы, тѣх рѣчь честна.

4. У якому варіанті подано текст із *«Повчання» Володимира Мономаха XI ст.*

– Оттуду жє, събравша рать, посласта на нь Андрѣа, Вячєслава, Гаврила, Ивана; оному жє въєхавшю, ять бысть съ жєною своєю, ять жє бысть Олєксою Орѣшкомъ: бѣ бо борзъ конь подъ нимъ угонивый и я єго до города; и затворишася лучанє.

– А иже изломить копье, любо щитъ, любо портъ, а начнеть хотѣти его деръжати оу себе, то пріати скота оу него; а иже єсть изломилъ, аще ли начнеть примѣтати, то скотомъ емоу заплатити, колько далъ боудеть на немъ.

– Поистинѣ дѣти моꙗ разумѣите. како ти ѥсть чл҃вколюбець Бъ҃. милостивъ и премл(с)твъ. мы чл҃вци грѣшни суще. и смр҃тни. то ѡже ны зло створить. то хощемъ и пожрети. и кровь ѥго пролꙑꙗти вскорѣ.

5. У якому варіанті подано текст із *Луцького Євангелія XIV ст.*

– Наутріа жє прійдє Даниль и Василко, и прєдашася лучанє; брать жє да Василкови Лучєскъ и Пересопницю, Бєрєстій жє єму бѣ прєжє даль. Воєваша ятвязи около Бєрєстіа, и угониста и из Володимєря, наєхавшима жє двѣма Монъдуничю Шютровій и Стєгутовій Зѣбровичю на полкъ, и убієнъ бысть Даниломъ и Вячєславомъ…

– Правда оуставлена роуськои земли, єгда сѧ съвокоупилъ Изѧславъ, Всеволодъ, Свѧтославъ, Коснѧчко, Перенѣгъ, Микыфоръ Кыѧнинъ, Чюдинъ Микѹла. Аще оубьють огнищанина въ обидоу, то платити за нь 80 гривенъ оубіици, а людемъ не надобѣ...

– Въ оно времꙗ. възвєдь іс҃ъ очи свои на нб҃о. и р(ч)є оч҃є приидє година. прослави сн҃а своѥго. да сн҃ъ твои прославить тѧ. ꙗко жє даль ѥси ѥмоу власть всѧкоꙗ пльти. да всє ѥжє ѥси даль ѥмоу. дасть и(мъ) жизнь вѣчноую.

6. У якому варіанті подано текст із *«Повісті минулих літ» XII ст.*

– Бѣжащимъ жє ятвязємь, угони я Даниль, Нєбра язви чєтырми ранами, дрєво жє вышибє копіє из руку єго; Василкови жє угонившю єго, кликь бысть вєликъ: "Братъ ти біется назади"; оному жє оставшю, обратися брату на помощь, оному жє симь утєкшю, а иніи разбѣгошася. Мы же, сє оставльшє, на прєднєє възвратимся.

– Аще оубьють огнищанина въ обидоу, то платити за нь 80 гривенъ оубіици, а людемъ не надобѣ; а въ подъѣздномъ кнѧжи 80 гривенъ. А иж(е) оубьють огнищанина в разбои, или оубиица не ищоуть, то вирноє платити, в неи же вири голова начнеть лежати.

– Ольга же устремися съ сыномъ своимъ на Искоростѣнь градъ, яко тѣе бяху убили мужа ея, и ста около града с сыномъ своимъ, а деревляне затворишася въ градѣ, и боряхуся крѣпко изъ града, вѣдѣху бо, яко сами убили князя и на что ся предати.

7. У якому варіанті подано текст із пам'ятки *«Грамоти XIV ст.»*.

– Дємьянови жє повѣстящю с нимъ: "Сыну! Съгрѣшихъ нє давь тобѣ Галича, но дахъ иноплємєньнику, Судислава лєстьца съвѣтомъ, обольсти бо ми; ажє Богъ въсхощєть, поидивѣ на ня, азъ свэжю половци, а ты своими, и ащє Богъ дасть єго нама, ты възми Галичь, а азъ Понизіє, а Богъ ти поможєть; а про Чєрторыєскь правь єси".

– О задници. Аже боудоуть робьѥ дѣти оу моужа, то задницѣ имъ не имати, нъ свобода имъ съ матерью. Аже боудоуть въ домоу дѣти малы, а не джи сѧ боудоуть сами собою печаловати, а мати имъ поидеть за моужь…

– Мы. кнѧ(з) литовьскии. кнѧ(з) олеѯанъдро. корьѧтовичь. бж҃ьѥю мл҃тью. кнѧзь. и гд҃ръ подольскои земли. чинимъ свѣдочно своимъ. листомъ. всѧкому. доброму. кто жь. на сеи листъ. посмотрить. што жь. былъ. братъ нашь. кнѧ(з). юрьии. корьѧтови(ч). придалъ млинъ. къ. цр҃кви. къ матцѣ. бж҃и. оу смотричи.

8. У якому варіанті подано текст із *Лаврентіївського літопису XII ст.*

– Дєміану жє пріѣхавшю въ Вєликую суботу, наутріа жє на Вєликый дєнь пріѣхаста Даніиль и Василко къ Чєрторыйску [в понедѣлникъ] на ночь обсѣдоста градъ; тогда жє и конь Даніиловъ застрѣлєнъ бысть з города; наутріа жь обьєхаста градъ, Мирославь и Дємьянъ рєкоста, яко: "Прєдалъ Богъ врагы наша в рукы ваю".

– Аже боудоуть въ домоу дѣти малы, а не джи сѧ боудоуть сами собою печаловати, а мати имъ поидеть за моужь, то токмо имъ ближеи боудоуть, томоу же дати на роуцѣ и съ добытъкомь и съ домомь, донелѣ же възмогоуть; а товаръ даті передъ людьми…

– Ст҃ополкъ же стоꙗше крѣпко. и побѣгоша людьѥ не стерпѧче ратны(х) противленьꙗ. и [послеже] побѣже Ст҃ополкъ. потомь наступиша на Володимера. и бы(с) брань люта.

9. У якому варіанті подано текст зі *Збірника 1076 року.*

– Данилъ жє вєли приступити къ граду, и взяша градь ихъ и князи ихъ изымаша. По томъ жє Мьстиславь вєликый Удатный князь умрє, жадающу бо єму видєти сына своєго Даніила, Глѣбь жє Зєрємєєвичь, убѣжєнъ бысть завистію, нє пустяшє єго; оному жє хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ єго…

– а что сърѣзить товаромъ тѣмь ли пригостить, то то ѥму собѣ, а истыи товаръ воротить имъ, а прикоупъ ѥмоу собѣ, зане кърмилъ и печаловалъсѧ; аже ѡт челѧди плъдь или ѡт скота, то то поимати лицемь…

– Добро ‹ѥс›ть братиѥ поч‹ѥт›ан‹ь›ѥ книж‹ьн›оѥ: паче вьсѧкомоу хрьстьꙗн‹оу.› блаж‹ен›и бо р‹ече›: испытаюштии съвѣдѣ‹ниꙗ ѥ›го вьсѣмь срд̃‹ць›мь възишт‹ють ѥго. чь› ‹то бо› рече испыт‹аюш›те и съвѣдѣниꙗ ѥго. ѥгда чьтеши книгы.

10. У якому варіанті подано текст із *Іпатіївського літопису XII ст.*

– Войшєлкъ жє нача княжити въ своєй зємли Литовьской, и поча ворогы своа избивати, и изби ихъ бєсчислєнноє множєство, а друзіи розбѣгошася, камо кто видя; и оного Остафіа уби оканьного, бєзаконьного, проклятаго, о нємъ жє напрєди списахомъ.

– что поималъ боудеть или истерѧлъ, то то ѥмоу все платити дѣтѣмъ тѣмъ; аче же и ѡтьцимъ прииметь дѣти съ задьницею, то тако же ѥсть рѧдъ. А дворъ безъ дѣла ѡтьнь всѧко мьншемоу сынови.

– В се же лѣто быша знамениꙗ. въ сл(н)ци м(с)ца июнѧ въ. о̃. дн̃ь в се же лѣ(т) бишасѧ Новъгородъчи. съ Соуждальчи на Жданѣ горѣ. и ѡдолѣша Соуждалци Новгородце(м).

11. У якому варіанті подано текст із пам’ятки *«Українські грамоти XV ст.»*

– Въ прєжєрчєнномъ жє лѣтє Миндовгова убитіа, бысть жє вєсєлє у Романа князя у дрьбєньского, нача отдавати милую свою дъщєрь, имєнємь Олгу, за Володимєра князя, сына Василкова, внука вєликого князя Романа Галицкого.

– О холопьствѣ. Холопьство ѡбьлноѥ троѥ: ѡже коупить хотѧ и до полоугривьны, а послоухы поставѧть, а ногатоу дасть передъ самѣмь холопомь; а вторoѥ холопьство: поиметь робоу безъ рѧдоу, поиметь ли сѧ съ рѧдомъ, то како боудеть сѧ рѧдилъ, на томь же стоить…

– Господину и отцу нашєму филарєту Архимандриту Пєчєрскому я пани Настасья пана Родивона Чижєвая исъ своимъ синомъ. паномъ Сємєномъ Чижєвичємъ били єсмо чєломъ єго милости штобы єго милость пожаловалъ далъ намъ зємлю цєрковную на сєй сторонѣ Бобрика а у той зємли наши двѣ доли а цєрковная трєтяя доля…

12. У якому варіанті подано текст зі *«Слова о полку Ігоревім» XII ст.*

– И в то врємя рать пріидє на Романа литовьского, онъ жє бися с ними и побѣди я, самъ жє ранєнъ бысть, нє мало бо показа мужьство своє, и прієха въ Дєбрянєскъ с побѣдою и чєстію вєликою, и нє помня раны на тѣлѣ своємь за радость, и отда дъщєрь свою.

– а вторoѥ холопьство: поиметь робоу безъ рѧдоу, поиметь ли сѧ съ рѧдомъ, то како боудеть сѧ рѧдилъ, на томь же стоить; а се третьѥѥ холопьство: тиоуньство без рѧдоу или привѧжеть к собѣ ключь без рѧдоу, или с рѧдомъ, то како сѧ боудеть рѧдилъ на томь же стоить.

– Почнємъ жє, братіє, повѣсть сію отъ стараго Владимєра до нынѣшнѧго Игорѧ, ижє истѧгну умь крѣпостію своєю и поостри сєрдца своєго мужєствомъ, наплънивсѧ ратнаго духа, навєдє своѧ храбрыѧ плъкы на зємлю Половѣцькую за зємлю Руськую.

13. У якому варіанті подано текст із *Добрилового Євангелія 1164 р.*

– Бяху бо в нєго иныє три, а сє чєтвєртаа; си жє бяшє єму всѣхъ милѣє, и посл с нєю сына своєго старєйшаго Михайла и бояры многы. Мы жє на прєдлєжащєє възвратимся.

– [В] даче не холопъ, ни похлѣбе роботѧть, ни по придатъцѣ; нъ ѡже не доходѧть года, то ворочати ѥмоу милость; ѡтходить ли, то не виноватъ ѥсть. Аже холопъ бѣжить, а заповѣсть господинъ, оже слышавъ кто или знаꙗ и вѣдаꙗ, оже ѥсть холопъ, и дасть ѥмоу хлѣба или оукажеть ѥмоу поуть, то платити ѥмоу за холопъ 5 гривенъ, а за робоу 6 гривенъ.

– Рєчє гь҃ 3. вънємлѥтє сєбє. ащє съгрѣшить къ тєбє бра(т). твои. запрѣти ѥмоу. и ащє покаѥть сѧ остави ѥмоу. 4. и ащє сєдмишды дн҃ємь съгрѣшить къ тєбє. и сєдьмишдъ дн҃ємь обратить сѧ къ тєбє гл҃ꙗ каю сѧ. остави ѥмоу.

14. У якому варіанті подано текст із *Хроніки Георгія Амартола XI ст.*

– Ѩяко при томь ꙗви(с) звѣзда преходнаꙗ въ ѡбразь двою лоуноу совъкоуплььшюсѧ, таче пакы раздѣлисѧ на многы ѡбразы. быша же и троуси страшни и гладь и бездожьѥ и оусобица и воины по всемоу мироу.

– Княжащю жє Войшєлкови в Литвѣ, и поча єму помагати Шварно князь и Василко, нарєкль бо бяшє Василка отца собѣ и господина; а король бяшє тогда впалъ в болєсть вєлику, в нєй жє и сконча животъ свой, и положиша єго въ цєркви святыа Богородица, в Холмѣ, южє бѣ самъ създалъ.

– Аже кто переиметь чюжь холопъ и дасть вѣсть господиноу ѥго, то имати ѥму переѥмъ гривна коунъ; не оублюдеть ли, то платити ѥмоу 4 гривны, а пѧтаꙗ ѥмоу переима; оже боудеть роба, тъ 5 гривенъ, а шестаꙗ на переѥмъ ѡтходить.

15. У якому варіанті подано текст із *Євсевієвого Євангелія 1283 р.*

– Съй жє король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый, създа городы многы, и цєркви постави, и украси я разноличными красотами; бяшє бо братолюбієм свєтяся съ братомъ своимъ Василкомъ; съ жє Данило бяшє вторый по Соломонѣ.

– Аже кто своѥго холопа самъ досочитьсѧ въ чиѥмь любо родѣ, а боудеть посадникъ не вѣдал ѥго, то, повѣдавше ѥмоу, поꙗти оу него ѡтрокъ, и шедъши оувѧзати и, и дати ѥмоу вѧзебноѥ 10 коунъ, а переима нѣтоуть; аче оупоустить, собѣ ѥмоу пагоуба, а не платить в то ні кто же, тѣмь же и переима нѣтоуть.

– 20. ѡц҃ь бо любить сн҃а и всѧ показаѥть ѥмоу ꙗжє самъ творить и болша сихо показаѥть дѣла. да вы чюдитє сѧ. 21. ꙗко бо ѡц҃ь въскрш҃аѥть мєртвыꙗ и живить тако и сн҃ъ ꙗжє хощєть живить.

16. У якому варіанті подано текст із *«Хоженья Данила, руської землі ігумена».*

– По семъ жє Шварно пойдє в помочь [Войшелкови, а Василко князь отъ себе посла ему помочь] всю свою рать; Войшєлкъ жє нарєкль бяшє Василка яко отца собѣ и господина. И прійдє Шварно с помочью в Литву к Войшєлкови, и видѣ Войшєлкь помочь Шварнову и Василкову, отца своєго, и радъ бысть вєлми…

– [П]о **Ярославѣ** же пакы совокупишас(ѧ) сыновѣ єго: Изѧславъ, Свѧтославъ, Всеволодъ и мужи их: Коснѧчко, Перенигъ, Никифоръ и ѡтложиша оубьєньє за голову, кунами сѧ выкупѧть; а ино все, ꙗко же **Ярославъ** судилъ, тако и сынови єго оуставиша.

– Тоу же бы(л) дѡ(м) соломонь. и силно было з(д)анiє его. и велико велми и ѕѣло красно. мощенъ бы(с) весь мраморными дъсками. и є(с) на комара(х) оутверженъ. и воды исполне(н). весь домо тъ бы(л). храмі же соз(д)ани были красни ѕѣло и хитро моусиєю оукрашено изрѧдно.

17. У якому варіанті подано текст із *Галицького Євангелія 1144 р.*

– В та жє лѣта явися звѣзда на въстоцѣ хвостатаа, образомъ страшнымъ, // испущающи отъ сєбє луча вєликы, си жє звѣзда нарицашєся власатаа; отъ видєніа жє сєа звѣзды страхъ обья вся чєловѣкы и ужась; хитрєць жє смотривше тако рєкоша: “Ижє мятєжь вєликь будєть въ зємли”; но Богъ спасєть своєю волєю, и нє бысть ничєго жє.

– и ѥгда молиши сѧ. нє боуди ꙗко лицємѣри. ѧко любѧть на сънь мищіхъ. и въ стьгнахъ на распоутьихъ стоꙗщє молити сѧ. да ꙗвѧть сѧ чл҃комъ. амінь аминь гл҃ю вамъ. ѧко въспріѥмлють мьздоу свою. ты жє ѥгда молиши сѧ въниди въ клѣть твою. и затворь двьри твоѧ. помоли сѧ оц҃ю твоѥмоу в таїнѣ. и оц҃ь твои видѧи въ таинѣ. въздасть тобѣ ѧвѣ.

– Гı҃ оуслыши мл҃твоу мою. и вопль мои к тобѣ да пріидє(т). нє ѡ(т)врати лица твоєго ѡ(т) мє. во ижє дн҃ь тоужю, прик(л)они ко мнѣ оухо твоє. во ижє дн҃ь призовоу тѧ скоро оуслыши мѧ. ꙗко исчєзоша ꙗко дымь дн҃ьє мои.

18. У якому варіанті подано текст з *«Устава князя Володимира…» ХІ – ХІІ ст.*

– Бл(аго)с(ло)вение пріємъ от Михаила митрополита всея Руси съездах ц(е)рк(о)вь Десятин’ноую с(вя)тыя Б(огороди)ца и дахъ ей десѧтиноу по всей Руской земли въ своемъ княженіи десятоую вѣкшоу, и оу торгу десятую нед(е)лю…

– По томъ жє Мьстиславь вєликый Удатный князь умрє, жадающу бо єму видєти сына своєго Даніила, Глѣбь жє Зєрємєєвичь, убѣжєнъ бысть завистію, нє пустяшє єго; оному жє хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ єго…: // бѣ бо имѣя до нєго любовъ вєлику въ сєрдци своємь. И по томъ жє пустиста Ярослава и даста єму Пєрємиль, и по томъ Мєжибожіє.

– Аже кто не вѣдаꙗ чюжь холопъ оусрѧчеть, или вѣсти дѣѥть, любо дьржить оу себе, идеть ѡт него, то ити ѥмоу ротѣ, ꙗко не вѣдалъ ѥсмь, ѡже ѥсть холопъ, а платежа в томь нѣтоуть. Аче же холопъ кдѣ коуны вложить, а ѡнъ не вѣдаꙗ вдалъ, то господиноу выкоупати али лишитисѧ ѥго…

19. У якому варіанті подано текст із *Київського Псалтиря 1397 р.*

– Правда роськаꙗ. Оубьеть моуж(ь) моужа, то мьстить братоу брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братоучадоу, любо сестриноу сынови; аще не боудеть кто мьстѧ, то 40 гривенъ за головоу; аще боудеть роусинъ, любо гридінъ, любо коупчина, любо ѧбетникъ, любо мечникъ, аще изъгои боудеть, любо словенинъ, то 40 гривенъ положити за нь.

– Но не възри на мя, господине, аки волкъ на ягня, но зри на мя, аки мати на младенецъ. Возри на птица небесныа, яко тіи ни орють, ни сѣють, но уповають на милость Божію; тако и мы, господине, жалаем милости твоея.

– Възлюблю тѧ гı҃ крѣпости моꙗ. гь҃ оутвєржєньє моє и прибѣжїщє моє и избавитєль мои. бъ҃ мои помощникъ мои оуповаю на нь. защититєль мои и рогъ спн҃іꙗ моєго и застоупнікъ мои. хваламъ призовоу га҃, и ѡ(т) врагъ моихъ спс҃оусѧ.

20. У якому варіанті подано текст із *«Устава князя Ярослава…» ХІ – ХІІ ст.*

– Аще с жидовкою или с бесерменкою сдѣет(ь) блѫд, а не лишитсѧ, ц(е)ркви ѡтлѫчит(ь)сѧ; єп(и)с(ко)пѫ в҃і грив(ен).

– Или боудеть кровавъ или синь надъраженъ, то не искати емоу видока человѣкоу томоу; аще не боудеть на немъ знаменіа никотораго же, то ли пріидеть видокъ; аще ли не можеть, тоу томоу конець; оже ли себе не можеть мьстити, то взѧти емоу за обидоу 3 гривнѣ, а лѣтцю мъзда.

– Мнози бо дружатся со мною, погнѣтающе руку со мною в солило, а при напасти аки врази обрѣтаются и паки помагающе подразити нози мои; очима бо плачются со мною, а сердцемъ смѣють ми ся. Тѣмъ же не ими другу вѣры, ни надѣися на брата…

21. У якому варіанті подано текст зі *«Слова о полку Ігоревім» XII ст.*

– Аще ли кто кого оударить батогомъ, любо жердью, любо пѧстью, или чашею, или рогомъ, или тылеснію, то 12 гривнѣ; аще сего не постигнѹть, то платити емоу, то тоу конець. Аще оутнеть мечемъ, а не вынемъ его, любо роукоꙗтью, то 12 гривнѣ за обидоу.

– Абы ты сіа плъкы ущєкоталъ, скача, славію, по мыслєну дрєву, лєтаѧ умомъ подъ облакы, свиваѧ славы обаполы сєго врємєни, рища въ тропу Троѧню чрєсъ полѧ на горы.

– Бж̃иимь повелѣньємь. да наполнѧтсѧ лѣси и полѧ. все же то далъ Бъ̃. на оугодьє чл̃вкомъ. на снѣдь на веселье. велика Г(с)и мл(с)ть твоꙗ на на(с). ꙗже та оугодьꙗ створилъ ѥси. чл̃вка дѣлѧ грѣшна. и ты же птицѣ нб(с)ныꙗ. оумудрены тобою.

22. У якому варіанті подано текст з *«Повчання» Володимира Мономаха.*

– Оже ли оутнеть роукоу, и ѡтпадеть роука любо оусохнеть, то 40 гривенъ. Аще боудеть нога цѣла или начьнеть храмати, тогда чада смирѧть.

– Въстани слава моя, въстани въ псалтыри и в гуслех. Востану рано, исповѣмъ ти ся. Да разверзу въ притчах гаданіа моя и провѣщаю въ языцѣх славу мою. Сердце бо смысленаго укрѣпляется въ телеси его красотою и мудростію.

– и оустнѣ мои похвалита тѧ. ꙗко блг(с)влю тѧ в животѣ моємь. и ѡ имени твоємь. въздѣю руцѣ мои. покры мѧ ѡ(т) соньма лукаваго. и ѡ(т) множьства дѣлающи(х) неправду. възвеселитесѧ вси праведнии ср(д)цмь бл(с)влю Г(с)а на всѧко времѧ. воину хвала ѥго.

23. У якому варіанті подано текст з *Уставу студійського кінця XII ст.*

– Оже ли кто вынезь мечь, а не тнеть, то тьи гривноу положить. Аще ли ринеть моужь моужа любо ѡт себе любо к собѣ, 3 грівнѣ, а видока два выведеть…

– Азъ бо есмь, княже господине, аки трава блещена, растяще на застѣніи, на нюже ни солнце сіаеть, ни дождь идет; тако и азъ всѣмъ обидимъ есмь, зане огражень есмь страхом грозы твоеа, ако плодомъ твердым.

– Да въходѧть оубо вси въ трѧпезьницю вьсьгда. и въкоупь да ꙗдѧть. ѥже бо приобидѣти комоу обьщаꙗ трѧпезы. и ѥже съ всею братиѥю прѣбываниꙗ.

24. У якому варіанті подано текст зі *Служебника Варлаама Хутинського.*

– Аще ли челѧдинъ съкрыетсѧ любо оу варѧга, любо оу кольбѧга, а его за три дни не выведоуть, а познають и въ третіи день, то изымати ємоу свои челѧдинъ, а 3 гривнѣ за обидоу. Аще кто поѣдеть на чюжемъ конѣ, не прошавъ єг(о), то по[ло]жити 3 гривнѣ.

– Азъ бо есмь, аки она смоковница проклятая: не имѣю плода покаянію; имѣю бо сердце, аки лице безъ очію; и бысть умъ мои, аки нощныи вранъ на нырищи, забдѣх; и расыпася животъ мои, аки Ханаонскыи царь бестію…

– Г̃и бж̃є нашь. ижє животворѧщєю си смєртию оумєрыи. и насъ ѡ(т) страсти и грѣха въскр̃си. ты самъ и нынѧ.

25. У якому варіанті подано текст із *Георгієвого Євангелія 1266–1301 рр.*

– Аще поиметь кто чюжь конь, любо ѡроужіе, любо портъ, а познаеть въ своемь мироу, то взѧти емоу свое, а 3 гривнѣ за обидоу. Аще познаеть кто, не ємлеть его, то не рци емоу: мое, нъ рци емоу тако: поиди на сводъ, гдѣ єси взѧлъ…

– Глаголеть бо въ писаніи: просящему у тебе даи, толкущему отверзи, да не лишенъ будеши царствія небеснаго; писано бо есть: возверзи на Господа печаль свою, и тои тя препитаеть въ вѣки.

– Въ оно в̃. слышавъ ї̈с̃ъ ꙗко ї̈оанъ прѣданъ бы(с) и ѡ(т)идє въ галилѣю. оста въ назарєфѣ. и пришєдъ въсєлисѧ въ капєрнаоумѣ.

СПИСОК ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ "Простір-М", 2004. 1286 с.

АЗР Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собств. Е.И.В. Канцеляріи, 1846. Т. I.: 1340–1506. 375 с. + 24 с. + 16 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: текст / підготовлено до видання В. Ю. Франчук. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. К.: "Наукова думка", 2002. С. 75–156.

ГЄ Галицкое Евангелие 1266-1301 гг. *Отдел рукописей и редких книг.* Санкт-Петербург: Государственная публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. Шифр F.п. I.64. 175 л.

ГЛ Кирилична транслітерація київських глаголичних листків…. Німчук В. В. *Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності* / відп. ред. В. М. Русанівський. К.: "Наукова думка", 1983. С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. К.: "Наукова думка", 1974. С. 9–149.

Гр XV Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: "Наукова думка", 1965. С. 25–134. .

ГС Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів великих князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*: наукова часопись / під. ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. Кн. III. Т. 115. С. 19–21.

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року : транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієве Євангеліє 1283 року*: наукове видання / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київський славістичний університет, 2001. С. 39–319.

Изб 1073 Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. М.: "Книга", 1983. 266 л.

Изб 1076 Изборник 1076 года / подготовка текста В. С. Голышенко. *Изборник 1076 года* / издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М.: "Наука", 1965. С. 148–701.

ИЛ Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). М.: "Языки русской культуры", 1998. 648 с.

КЛ Київський літопис. *Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй).* М.: "Языки русской культуры", 1998. С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / фотосъемка Э. И. Стейнерта. М.: "Искусство", 1978. 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу / видання Волинської єпархії Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 526 л.

ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). М.: “Языки русской культуры”, 1997. 496 с.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. *Відділ рукописів і стародруків*. Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Шифр. Рк. v 688. 306 л.

ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод* / подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. чл.-кор. В. П. Адриановой-Перетц. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 405 с.

ПВМ Свѣнцицкій И. С. Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ. Львовъ: Изданіе Галицко-русской Матицы, 1902. 12 с.

ПДЗ Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 49–107.

ПМ Пооученьѥ. *Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый)*. М.: “Языки русской культуры”, 1997. С. 240–256.

ПП Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)* / проф. Дмитро Абрамович. – репринтне видання. К.: “Час”, 1991. С. 1–211.

ПР Правда русская. І. Тексты / подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс и Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 506 с.

Пр Правда русская. ІІІ. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б. Д. Грекова. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 472 с.

РЛ Полное собрание русских летописей. Радзивиловская летопись. Л.: “Наука’, 1989. Т. 38. 180 с.

СДЗ Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подготовил к печати Н. Н. Зарубин ; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. 1–48.

СИ Молдован А. М. Первая редакция “Слова” (список С–591). *“Слово о законє и благодати” Илариона*: монография / А. М. Молдован ; отв. ред. : Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук. К.: “Наукова думка”, 1984. С. 78–100 с.

СПІ Слово о пльку Игорєвѣ…. *Слово о пльку Игорєвѣ, Игорѧ сына Свѧтъславлѧ, внука Ольгова* / підготовка давньорус. тексту і примітки В. В. Німчука. К.: “Дніпро”, 1982. С. 7–46.

Чет Четья 1489 р. *Інститут рукопису*. К.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Фонд № 301. Од. зб. ДА / 415 л. 378 арк.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. кол.:О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. К.: "Наукова думка", 1982. Т. 1: А–Г. 1982. 632 с.; Т. 2: Д–Копці. 1985. 572 с.; Т. 3: Кора–М. 1989. 552 с.; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Т. 4: Н–П. 2004. 656 с.; Т. 5: Р–Т. 2006. 704 с.; Т. 6: У–Я. 2012. 568 с.

ІСТ Історичний словник українського язика. Т. І. А–Ж / уложили Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко ; зредагував проф. Є. Тимченко. *Istoryčnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka. I. 1–2 (А–Ж). Charkiv-Kyjiv 1930-1932.* München: Verlag Otto Sagner, 1985. S. 1–947.

КТ Картотека Історичного словника української мови XIII – XVIII ст. / за ред. проф. Є. Тимченка. Львів: Відділ української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

МТ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: у 2-х кн. / підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса; відп. ред. чл.-кор. НАН України Німчук В. В. НАН України, УВАН у США. Київ–Нью-Йорк: "Преса України", 2002. Кн. 1: А–Н. 512 с.; 2003. Кн. 2: О–Я. 512 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI ~ XIV вв.) / глав. ред. Р. И. Аванесов. Академия наук СССР, Институт русского языка. М.: "Русский язык", 1988. Т. I: (а – възаконѧтисѧ). 526 с.; 1989. Т. II: (възалкати – добродѣтельникъ). 496 с.; 1990. Т. III: (добродѣтельно – изжечисѧ). 512 с.; 1991. Т. IV: (изживати – молениѥ). 560 с.; глав. ред. Р. И. Аванесов, И. С. Улуханов. Институт русского языка имени В. В. Виноградова РАН. М.: "Азбуковник". 2002. Т. V: (молимъ – обѧтьнъ). 648 с.; глав. ред. И. С. Улуханов. 2000. Т. VI: (оваdъ – покласти). 608 с.; гл. ред. В. Б. Крысько. 2004. Т. VII: (поклепанъ – пращоуръ). 512 с.; 2008. Т. VIII: (пре – пробѣжениѥ). 768 с.; М.: "ЛЕКСРУС". 2012. Т. IX: (провадити – ражьзизаемъ). 480 с.; М.: "Азбуковник". 2013. Т. X: (разарѧѥмъ – свѣтѣтисѧ). 656 с.

ССДЯ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: в 3 т. Репринтное издание. М.: "Книга", 1989. Т. I. Ч. 1: А–Д, Ч. 2: Е–К. 1420 с. + 50 с.; Т. II. Ч. 1: Л–О, Ч. 2: П. 1804 с.; Т. III. Ч. 1: Р–С, Ч. 2: Т–Я. 1684 с. + 272 с. + 16 с.

ССУМ 14-15 Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2-х т. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. АН УРСР, Інститут суспільних наук. К.: "Наукова думка", 1977. Т. 1: А–М. 631 с.; 1978. Т. 2: Н–Ѳ. 592 с.

СУС Белей Л, Белей О.. Старослов'янсько-український словник / наук. ред.: Д. Гринчишин. Львів: "Свічадо", 2001. 332 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Абрамович Д. Вступ. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки).* Репринтне видання. К.: "Час", 1991. С. 9–23.

Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. К.: Український Центр духовної культури, 2001. 132 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те вид. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. 154 с.

Брус М. П. Євангельські назви жінок XI – XV століть. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Вип. 772. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Вид. Дім "Родовід", 2016. С. 170–174.

Брус М. П. Літописання XI – XIII століть як джерело вивчення жіночого антропонімікону. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Вип. 21. Ужгород: Ужгород. нац. університет, 2016. С. 211–214.

Брус М. П. Українська мова XI – XV століть: навчальний посібник. Івано-Франківськ: "Тіповіт", 2015. 400 с.

Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки.* Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. № 2. С. 28–34.

Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови. *Українська мова.* 2014. №. 2 (50). С. 35–45.

Брус М. Фемінітиви у "Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст." Євгена Тимченка. *Писемні пам'ятки: текст і контекст* / від. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 132–139.

Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови *Вибрані праці в п'яти томах. Українська мова.* К.: "Наукова думка", 1977. Т. 2. С. 217–569.

Булаховський Л. А. Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староукраїнських пам'ятках XII – XIV ст. *Праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Гуманітарні науки.* К.: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1954. Т. І. С. 121–146.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови / відп. ред. Ф. Т. Жилко. К.: Видавництво АН УРСР, 1956. 221 с.

Вздорнов Г. И. Исследование о Киевской Псалтири / [ред. Т. В. Юрова. М.: "Искусство", 1978. 172 с.

Висоцький С. О. Київська писемна школа X – XII ст. Львів–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коця, 1998. 246 с.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л. Л. Гумецька. К.: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

Генсьорський А. І. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. (Іпатіївський кодекс 1201–1260 рр.). *Дослідження і матеріали з української мови* / редкол.: І. П. Крип'якевич, Л. Л. Гумецька та ін. К.: Видавництво АН УРСР, 1959. Т. І. С. 37–45.

Голышенко В. С. Изборник 1076 года: палеографическое описание. *Изборник 1076 года* / издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М.: "Наука", 1965. С. 30–128.

Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. стаття, коментарі і словн.-покажч. М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. К.: "Наукова думка", 1974. 256 с.

Гринчишин Д. Г. Літописи. *Українська мова: Енциклопедія* / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і допов. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 334–336.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наук. тов.-во імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Гумецька Л. Л. З історичної стилістики української мови. *Слово і труд* / редкол.: І. Ф. Андерш, М. А. Жовтобрюх та ін. К.: "Наукова думка", 1976. С. 88–93.

Житецький П. Г. О поэтическом стиле и литературной форме «Слова о полку Игореве». *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І.П. Чепіга. К.: "Наукова думка", 1987. С. 255–286.

Житецький П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: "Наукова думка", 1987. С. 287–300.

Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 62–70.

Запаско Я. П. Мистецтво книги княжої доби XI – XIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 13–50.

Запаско Я. П. Мистецтво української рукописної книги XIV – XVIII ст. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 51–115.

Запаско Я. П. Опис рукописів. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: "Світ", 1995. С. 123–315.

Зарубин Н. Н. Введение. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подгот. к печати Н. Н. Зарубин; ред. акад. Н. К. Никольский. Л.: Изд-во АН СССР, 1932. С. I–XVI.

Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)* / проф. Дмитро Абрамович. Репринтне видання. К.: "Час", 1991. С. 1–211.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду X – XIV ст. / Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк, 1962. Т. І: Основний фонд. 445 с.; 1964. Т. ІІ: Запозичення. 323 с.

Котляр М. Ф. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: "Наук. думка", 2002. С. 157–359.

Котляр М. Ф. Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису *Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: “Наук. думка”, 2002. С. 29–59.

Крекотень В. І. «Золота книга» українського письменного люду. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки)*. Репринтне видання. К.: “Час”, 1991. С. 270–278.

Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика: навчальний посібник. К.: “Академія”, 2010. 248 с.

Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). К.: “К.І.С.”, 2004. 168 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов’янських текстів. 2-ге вид., доопрац. і доп. К.: КЖД “Софія”, 2012. 112 с., 165 іл.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів: ТОВ “Простір-М”, 2004. 1286 с.

Курс історії української літературної мови [дожовтневий період] / за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда ; відп. ред. К. К. Цілуйко. К.: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. І. 596 с.

Луцьке Євангеліє XIV століття: додаток. *Луцьке Євангеліє XIV століття* / Волинська єпархія Української православної церкви. К.: ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. 12 с.

Любимов В. П. Списки Правды Русской. *Правда русская: Тексты* / подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс, Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. Т. І. С. 11–54.

Медведєв Ф. П. Українські грамоти XIV – XV століть як пам’ятки мови української народності. *Питання історичного розвитку української мови* / ред. кол.: І. К. Білодід (відп. ред.), С. П. Бевзенко, В. П. Бесєдіна-Невзорова та ін. Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1962. С. 166–179.

Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII ст. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39–49.

Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби. *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 40–54.

Мозер М. П’ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 19–39.

Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 55–74.

Молдован А. М. “Слово о законє и благодати” Илариона: монография / отв. ред.: Л. П. Жуковская, В. Ю. Франчук. К. : “Наукова думка”, 1984. 240 с.

Нефедов Г. Ф. Изборник 1076 года: из истории изучения. *Изборник 1076 года* / издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М.: "Наука", 1965. С. 7–29.

Ніка О. І. Історія української літературної мови: посібник. 2-ге вид., доп. і перероблене. К.: "Освіта України", 2014. 336 с.

Німчук В. В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє 1283 року* / відп. ред. В. В. Німчук. К.: Київ. славіст. ун-т, 2001. С. 3–38.

Німчук В. Історія української мови: Хрестоматія X – XIII ст. Київ–Житомир: "Полісся", 2015. 352 с.

Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови. *Український діалектологічний збірник : Пам'яті Тетяни Назарової*. К.: "Довіра", 1997. Кн. 3. С. 218–231.

Німчук В. В. Пам'ятки української мови. *Українська мова: Енциклопедія* / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.

Німчук В. В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3-х т.* / відп. ред. Г. А. Скрипник. К.: "Наукова думка", 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В. В. "Слово о полку Ігоревім" – велична пам'ятка культури східних слов'ян XII ст. : примітки. *Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова* / підготовка давньоруського тексту і примітки В. В. Німчука. К.: "Дніпро", 1982. С. 47–77.

Німчук В. В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2014. № 4 (52). С. 12–31.

Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1 (53). С. 3–35.

Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., автор нарису і приміток М. С. Тимошик. К.: "Либідь", 1995. 296 с.

Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 11–34.

Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І. П. Чепіга. К.: "Наукова думка", 1979. 268 с.

Півторак Г. П. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці / відп. ред. В. Г. Скляренко. К.: "Наукова думка", 2015. 512 с.

Правда русская. І. Тексты / подготовили к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерманс и Г. Е. Кочин ; под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 506 с.

Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б. Д. Грекова. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 472 с.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. К.: “АртЕк”, 2001. 392 с.

Свєнціцкий І. С. Західноукраїнські грамоти XIV – XV ст. *Питання українського мовознавства* / під ред. І. З. Петличного. Львів: Вид-во Львів. університету, 1957. Кн. 2. С. 3–27.

Свєнціцкий І. С. Мова староруських творів світського змісту X – XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. Г. Галенко, І. І. Ковалик, М. Й. Онишкевич та ін. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

Свєнціцкий І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: В. І. Борковський (відп. ред.), М. С. Возняк, Р. М. Волков та ін. Львів: Вид-во Львів. університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

Свєнціцкий І. С. Питання про світський характер староруського письменства і його мови. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І. І. Ковалик, Є. В. Кротевич, О. Н. Мороз. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. Кн. 5. С. 56–67.

Скляренко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г. П. Півторак. К.: “Довіра”, 2006. 97 с.

Скляренко В. Г.“Темні місця”в“Слові о полку Ігоревім”. *Мовознавство.* 2008. № 2–3. С. 3–12.

Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. К.: Державне видавництво України, 1927. 170 с.

Українська мова: Енциклопедія / ред. кол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К.: “Наукова думка”, 1965. 164 с.

Фаріон І. Мова – краса і сила : Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. 2-ге видання. Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. 212 с.

Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 656 с.

Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / отв. ред. Н. Н. Пилинский. К.: “Наукова думка”, 1986. 184 с.

Франчук В. Ю. Хлєбниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М. Ф. Котляра. К.: “Наукова думка”, 2002. С. 60–74.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія / відп. ред. А. М. Поповський. Дніпропетровськ: “Наука і освіта”, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка ; ред. Л. Ушкалов. Харків: “Акта”, 2002. 1056 с.

Навчально-науковий посібник

БРУС Марія Петрівна

Розвиток української мови в XI – XV ст.

Теретична й практична частини
I

Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка, редагування
М. П. Брус

Підписано до друку 12.12.17
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 4,7
Наклад 100 пр. Зам. № 12.12.17

Видавець
ПП Голіней О. М.
76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128
тел. 0342580432, +380505403064
e-mail:gsm1502@ukr.net